

HAJNÁCZKY TAMÁS

CIGÁNYTELEP FELSZÁMOLÁSI ELGONDOLÁSOK ÉS INTÉZKEDÉSEK A PÁRTÁLLAM KÉNYSZERASSZIMILÁCIÓS CIGÁNYPOLITIKÁJÁT MEGELŐZŐ IDŐSZAKBAN 1945–1960

„Kóborcigány” kérdés — Internálás, munkatábor, gettó a nyilasokkal

A második világháború lezárását követően a „*cigánykérdés*” továbbra is napirenden maradt, és az azt megelőző korszakokhoz hasonlóan jelentős sajtóvisszhang kísérte.¹ Az egyházi, politikai, közéleti lapok egyaránt cikkeztek a kérdés számos vetületéről, kihívásairól; a cigánymisszió munkásságáról,² a vonatkozó népbíró-sági perek lefolyásáról,³ vagy éppen a „*cigány rablóbandák*” vélt, vagy valós bűntetteiről.⁴ Igaz egyik esemény sem váltott ki akkora sajtószenzációt, indulatokat, mint a hajdani dánosi rablógyilkosság, vagy a kassai emberevő per.⁵ A hivatalos fórumokon nagyrészt a „*kóborcigányok*” helyhez kötése, a cigánytelepek felszámolása és közegészségügyi helyzete merült fel halogatást nem tűrő feladatként.

A „*kóborcigányokkal*” kapcsolatos jelentésekben a hatóságok meglehetősen lesújtó képet festettek, többnyire lopással és járványok terjesztésével hozták összefüggésbe őket. A kérdés megoldására helyi szinten számos elgondolást, javaslatot fogalmaztak meg a felsőbb szervek részére. Somogy megyében például a községi és járási vezetők a vándorló cigányoktól megvontak volna mindenféle élelmiszerjegyet vagy juttatást, hogy ezzel munkára és letelepülésre bírják őket.⁶ Továbbá többször papírra vetették egy kijelölt helyre történő letelepítésük és munkára kényszerítésük, vagy egyenesen munkatáborba zárásuk ötletét is.⁷A

1 Karsai, 1992. 31–52. p., A Horthy-korszakban a sajtó a cigányság rendészeti és közegészségügyi vonatkozásai mellett számtalan írást jelentetett meg a cigányzenészekről is: Hajnáczy, 2019.; Hajnáczy, 2020.; Sárosi, 2012.

2 Landauer, 2016. 582–602. p.

3 Harmat, 2015. 203–220. p.

4 Balogh-Ebner, 2017.; Csóti, 2009. 157. p.

5 Ibolya, 2015a. 64–78. p, Ibolya, 2015b.144–172. p.; Nagy, 2009a. 99–132. p.

6 Csóti, 2009 165–166. p.

7 Uo. 164–170. p.

cigány igazolványok újbóli kibocsátása és a közlekedésben való szigorú korlátozásuk, mint „enyhébb” intézkedés is előfordult javaslatként.⁸ A megyei Nemzeti Bizottság valamennyi felterjesztésnél radikálisabb elképzelést terjesztett elő a belügyminiszternek, egyenesen a „kóborcigányok” száműzését kérte: „Magyarországon kóborló cigányok ügyében országos rendelkezést hozni szíveskedjék, illetve törvényt arról, hogy a kóborló cigányokat az országból telepítsék ki, illetve eltávolításukról valamiképpen gondoskodás történjék.”⁹

A letelepült, cigánytelepen élő lakossághoz a hivatalos szervek nem egyszer hasonlóan viszonyultak, mint a „kóborcigányokhoz”. A Békés vármegyei Doboz községben a nem dolgozó cigánytelepi lakosokat a helyi Nemzeti Bizottság elnöke mezőgazdasági kényszermunkára küldte volna az elfogott nyilasokkal együtt.¹⁰ A járás főszolgabírája egyenesen az „internálásukat” követelte, míg a községi bíró a „gettóba” zárásukat helyezte kilátásba a nyilasokkal egyetemben. A lovak elvétele nemcsak a vándorló cigányokat érintette, hanem egy győri vajda levele szerint a fuvarengedéllyel rendelkező cigánytelepi lakosok lovait is elkobozták.¹¹ A Somogy megyei járási vezetők pedig a letelepült és a vándorló életmódot folytató cigányokat egyaránt egy szigorúan ellenőrzött helyre kívánták telepíteni függetlenül attól, hogy dolgoztak-e vagy sem:¹² „A több községben szétszórta élő cigányokat úgynevezett cigánytáborokba kellene csoportosítani. Ez megkönnyítené mindenkori ellenőrzésüket. A tábort a cigány csak külön engedéllyel vagy munkavállalás céljából hagyhatja el. Cigánytáborok lennének létesítendőek, ahová a kóborlásra ért munkakerülő cigányok is beutalandók lennének.”¹³

A helyi hatóságok vándor cigányokkal kapcsolatos felterjesztései nem maradtak visszhang nélkül. A Belügyminisztérium rövideken két ízben fogalmazott meg utasításokat az alsóbb szerveknek. A 165.106/1947. számú „a kóborszemélyek hatályosabb ellenőrzéséről” című körrendelet egyrészt felhívta a hatóságok figyelmét arra, hogy fokozottabban lépjenek fel e téren, és támogassák a karhatalmat a korábbi hasonló tárgyú 15.000/1916. B. M. és 257.000/1928. B. M. számú rende-

8 Uo. 168. p

9 Uo. 164. p

10 Kereskényiné, 2008. 134. p.

11 Bana, 1993. 324–325. p.

12 Uo. 167–170. p.; Nagy, 2011. 301–303. p.

13 Csóti, 167. p.

letek¹⁴ következetesebb betartásában.¹⁵ A belügyminiszter 198.348/1947. számú, „*a kiütéses tífusz elleni védekezés tárgyában*” kiadott rendelete hosszan kitért a „*kóborcigányokra*”, akikkel kapcsolatban ismételten leszögezte, hogy a korábbi rendeleteket is figyelembe véve a következőképpen szükséges eljárni: „*Ezek szerint a rendelkezések szerint a kóborló cigányokat, akár munkakerülésből úzik a vándorlást, akár munkakeresés vagy valamely foglalkozás címe alatt teszik azt, a rendőrségi szervek, bárhol találják is őket, kötelesek feltartóztatni és kísérettel a legközelebbi rendőrkapitányság elé állítani. A kóborló cigányok és hasonló elbírálás alá eső más elemek csoportjainak az ország határán való belépését vagy egyébként beszivárgását — bárhol kíséreljék is meg azt — feltétlenül meg kell akadályozni.*”¹⁶

Cigánytelepek közegészségügyi helyzete — Vesztegzár és karhatalom

A cigánytelepeken a hatóságok több esetben jelentős közegészségügyi kihívásokkal szembesültek, amelyek olykor a nem cigány lakosságot is arra késztették, hogy panasszal forduljanak a polgármesterhez. Az újhatvani lakosok például a következőket indokolták az előző évben letelepített cigányok városból történő halaszthatatlan kiutasításának szükségességét: „*Emberi ürülékkel végigrakják a járdákat és utcákat, amit reggel utánuk takaríthat a békés polgár, ha nem akarja a fertőző legyek martalékul otthagyni. Továbbá összehordják a rengeteg döghúst,¹⁷ mert annyi személynek enni mégis kell. A hulladékot szétszórják, ami náluk természetes is, ekkor a legyek és kóborló kutyák hordják szét és fertőzik meg a környék állatait, mert aki nem tudja és szed egy kis füvet a malacának és csirkéjének és a baj már meg is történt, mert az állatok megbetegednek és elpusztulnak. Most ha jön a melegebb időjárás, jön az emberi fertőzés és a baj már meg is történt, mert az állatok megbetegednek és elpusztulnak.*”¹⁸ Mindemellett a nem cigány lakosság és a Magyar Dolgozók Pártjának helyi szervezete több esetben is felhívta a

14 Lásd bővebben: Mezey, 1986. 183–191. p., 200–201. p.; Pomogyi, 1995. 96–111. p.; Hajnáczy, 2019a. 311–335.; Hajnáczy, 2019b. 46–52. p.

15 Bársony, 2008. 240–241. p.

16 A belügyminiszter 198.348/1947. IV. 1. B. M. számú rendelete a kiütéses tífusz elleni védekezés tárgyában. In: Rendőrségi Közlöny, 1947/23. 592–593. p.

17 A magyarországi cigányság körében előforduló dögevés valóságtartalmáról és elterjedtségéről lásd bővebben: Hajnáczy, 2015a. 20–23., Nagy, 2016.

18 Nagy, 2011. 313. p.

városvezetés figyelmét a bűncselekmények szaporodására, követelve az állandó rendőri jelenlétet a telepen.¹⁹ A cigánytelepeket és az ott élő lakosság egy részét a tisztiorvosok rendszeresen ellenőrizték és fertőtlenítették, azonban ez sem vett gátat a helyenként előforduló tífuszjárványoknak.²⁰ A probléma orvoslására eltérő válaszokkal szolgáltak helyi szinten. A szabolcsi Ligetaljai járás főjegyzője ellentmondást nem tűrően a következőkre utasította a járási székhely vezetőit: *„Felhívom ezért, a cigánytelepek lakóinak hozza tudomására, hogy idegen helyről érkező cigányokat ne engedjenek be a telepükre, és a nem engedelmeskedőket állítsák elő a rendőrségen. Rendelkezésem megszegését megtorlásban fogom részesíteni, éppen ezért tegye kötelességévé a telepek cigánybíróinak, annak szigorú betartást.”*²¹ A járványok olykor az adott településnek jelentős anyagi kárt is okoztak, amelyről viszonylag részletes adatokkal szolgált egy hajdúböszörményi esetről szóló jelentés. A város cigánytelepén bekövetkezett tífuszjárvány során a fertőzötteket és a velük érintkezőket, több mint harminc főt járványkórházba szállították, valamint a háromszázhusz főt számláló telepet zárlat alá vették. A cigánytelepi lakosság élelmiszerral és tüzifával való ellátásának költségét a zárlat huszonegy napja alatt, az egyéb kiadásokkal együtt, mintegy 25-28.000 forintra becsülte a városvezetés. A polgármester számítása szerint, amennyiben ez az összeg kizárólag a várost terheli, az felborítja a település háztartását, amely így nem tudná kifizetni a hivatalnokok havi járandóságát. Mindezek fényében levelet fogalmazott a belügyminiszternek, a pénzügyminiszternek és a népjóléti miniszternek, hogy a járvánnyal kapcsolatos kiadásokat vállalják át a várostól.²² Szatmár-Bereg vármegye tiszti főorvosa szintén a tetemes kiadásokra hívta fel a megyei vezetés figyelmét, országos lépéseket sürgetve: *„A vármegye területén mintegy 7000 cigány él, kiknek csak egészségügyi ellenőrzése is évi 160.000 forintjába kerül a közületeknek. Velük kapcsolatos, a th. [törvényhatóság] területén endémiás kiütéses tífusz és visszatérő láz. Ez az összeg a velük kapcsolatos járványok kórházi, közgyógyszerellátási, zárlati kiadásait, valamint a kihágási és bűnözési esetekből eredő károkat számítva sokszorosára emelkedik.”*²³

Az adott időszakban a Belügyminisztérium két rendeletet adott ki a járványok megelőzése és megfékezése érdekében, amelyek a cigány lakosságot is érintették. A 228.054/1946. B. M. számú rendelet mindenekelőtt leszögezte, hogy a

19 Uo. 313–318. p.

20 Mónus, 1998., Nagy, 2011. 311–312.

21 Gyergyói, 1990. 323. p.

22 Mónus, 1998. 41. p.

23 Nagy, 2011. 319. p.

közegészségügyi hatóság által elrendelt vesztegzárhoz a rendőrség időnként nem biztosította a szükséges karhatalmat emiatt a vesztegzárak távolról sem érték el kitűzött céljukat. Ezért elrendelte, hogy a közegészségügyi szervek megkeresésére valamennyi rendőrhatalóság haladéktalanul biztosítsa a karhatalmat a vesztegzárak felállításának során.²⁴ A „*kiütése tífusz elleni védekezés*” tárgyában kiadott, már említett 198.348/1947. B. M. számú rendeletet, újfent felhívta a figyelmet ennek szükségességére. A rendelet megfogalmazását azzal indokolták, hogy a második világháború és az azt követő évek tarthatatlan viszonyai kedveztek a tífusz terjedésének, különösen Észak-Magyarországon és az Alföld északkeleti vármegyéiben. A megelőzést elsősorban a cigánytelepeken, a „*kóborcigányok*” és az „*egyéb fokozott közegészségügyi felügyeletre szoruló lakosság*” körében tartották nélkülözhetetlen. Az utóbbi kategória alatt a koldusokat, a tömegszállások lakóit és az úgynevezett csavargókat értettek. A határozat szerint a helyzetet tovább fokozta a Romániában helyenként jelentkező tífuszjárvány, amely miatt előírta a húsz kilométeres határsáv fokozott ellenőrzését és a megelőző közegészségügyi intézkedések sorát.²⁵

Cigánytelepek áttelepítése — Putrik Londonban és Párizsban

A koalíciós időszakban, a közegészségügyi elgondolások, intézkedések mellett, helyenként napirendre került a cigánytelepek felszámolásának a kérdése is. A békési Mezőberény nagyközségben a vasút mellett elterülő London és Párizs névvel illetett nyomortelepeket a képviselőtestület a következő indoklással kívánta felszámolni: „*Ezen terület ugyanis, mint vízállásos, mély fekvésű község-rész, építkezésre nem alkalmas, különösen pedig a cigányok letelepítésére nem, már csak fekvésénél fogva sem, mert közvetlenül a vasút mellett köztisztasági, erkölcsi, közbiztonsági, de még szépészeti szempontból is feltétlenül megszüntetendő.*”²⁶ Az ülésen felszólalók egyértelműen helyeselték az indítványt. Az egyik képviselő rögvest ki is fejtette, hogy a házakhoz kötelező títustervre van szükség, amelynek kivitelezéséhez az elbontott cigánytelepek építőanyagait is fel lehetne

24 A belügyminiszter 228.054/1946. IV. 12. B. M. számú rendelete a járványok elfojtásánál, illetőleg terjedésének megakadályozásánál a közegészségügyi hatóságok és szervek támogatása tárgyában. In: Rendőrségi Közlöny, 1946/11. 361–362. p.

25 A belügyminiszter 198.348/1947. IV. 1. B. M. számú rendelete a kiütéses tífusz elleni védekezés tárgyában. In: Rendőrségi Közlöny, 1947/23. 592–593. p.

26 Kereskényiné, 2008. 135. p.

használni. Továbbá indítványozta, hogy a munkaképteleneknek hozzanak létre egy alapot, hogy ők is új házakba költözhessenek. Egy másik képviselő mellett érvelt, hogy az említett telepen élő nem cigány lakosoknak jutassanak a svábok kitelepítése és a szlovák–magyar lakosságcsere következtében megüresedő házakat. A jegyzőkönyv tanúsága szerint a község vezetői arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a képviselőtestület által dolgosnak ítélt cigányoknak támogatást helyezzenek kilátásba, a dologtalanként számon tartott cigányoknak viszont egy száraz földterületet jelöljenek ki. Itt a cigányoknak a „közegészségügyi követelményeknek megfelelő” házakat kellett volna felépíteniük, amihez a település nyújtott volna anyagi támogatást úgy, hogy a ház a nagyközség tulajdonát képezné addig, amíg a cigánytelepei lakos az összeget vissza nem fizeti.²⁷ A koalíciós időszakban Szatmár-Bereg vármegyében, szinte egyedülálló módon, több ízben is napirendre került a cigányság helyzetének megvitatása megyei szinten. Az üléseken óhatatlanul szóba került a cigánytelepek felszámolásának a kérdése, amellyel kapcsolatosan több lehetőséget megfogalmaztak. A telekkel és földdel rendelkező cigányoknak a földműves szövetkezetekben kívántak munkát biztosítani, valamint szorgalmazták volna, hogy lépjenek be a falusi kislakásépítési mozgalomba. A mezőgazdaságban munkához juttatott cigány családoknak kedvezményeket biztosítottak volna házépítéshez, illetve azt is kikötötték, hogy kertművelésre alkalmas telkeken építkezzenek. A belterjes kertgazdálkodáshoz szükséges szakértelmet tanfolyamokon adták volna át a cigányoknak. A bányászatba és az iparba önként jelentkező cigánytelepi lakosokat, amennyiben vállalták a költözést, munkáslakásokban szerették volna elhelyezni. Ki kell emelni azt a forrásokban többször is felbukkanó ténytet, hogy a cigánytelepek felszámolását az ott élők „széttelapítését” szem előtt tartva képzelték el.²⁸

A cigánytelepek felszámolását és áthelyezését helyenként közegészségügyi okokkal indokolták. Gyöngyös város tisztiorvosa jelentést írt a polgármesternek, arról, hogy a cigánytelepen nem egyszer fordult elő tífuszos megbetegedés, amely elhelyezkedéséből kifolyólag közegészségügyi veszélyt jelent a város egészére. Ugyanis a patak, amelynek vizét a veteményesek locsolására használják, felsőbb szakszán közvetlenül a cigánytelep mellett folyik el. Meglátása szerint a helyzet súlyosságát fokozza, hogy az itt termelt zöldségeket a piacon árulják, ami akár egy városi járvány kialakulásához is vezethet. Mindezek fényében a következőket javasolta a polgármesternek a cigányteleppel kapcsolatban: „*Véleményem szerint ilyen áttelepítésre alkalmasnak látszó hely a patai út mellett lévő régi, elhagyott*

27 Uo. 135–137. p.

28 Nagy, 2009b. 117–133. p.; Nagy, 2011. 318–326. p.

homokbánya környéke, ahol lakói részben elzártan, de mégis a városhoz kapcsolódva, közel az úthoz, városi vízvezetékhez, külön erre építendő egészséges, családonként szeparált közös épületben nyerhetnének elhelyezést."²⁹

Cigánytelepek a Népegészségügy hasábjain — A tisztifőorvos vitaindító cikke

A Népegészségügy című folyóirat hasábjain 1947-ben Galambos József szatmárberegi tisztifőorvos „*A cigánykérdés megoldása*” címmel vitaindító cikket közölt. Az írásra számos válaszcikk érkezett, amelyek hol egyetértésüket, hol megrökönyödésüket fejtették ki az említett dolgozattal kapcsolatban. A parázs vitába körorvosok, tisztiorvosok, magas beosztású állami tisztviselők éppúgy bekapcsolódtak mint egy lelkipásztor vagy éppen egy tanfelügyelő. A vita az úgynevezett „*cigánykérdés*” szinte valamennyi vetületét érintette, így a cigánytelepek felszámolása is több ízben szóba került.³⁰ A tisztifőorvos vitaindító írásában mindenekelőtt átfogó képet kívánt nyújtani a cigányság helyzetéről, más érintett szakemberek meglátásait is összegezve és értékelve.

Elhibázott döntésnek tartotta azt, hogy a földosztás³¹ során egyes földigénylő bizottságok a faluszéli cigánytelepi lakosoknak a községek belterületén juttattak telekhelyet. A cigányok így tulajdonjoghoz jutottak a települések belterületén,

29 Uo. 312. p.

30 Galambos, 1947. 1446–1450. p.; *Ésik Károly — Kise Imre — Gönczy Tibor — Heicinger János: Hozzászólások Galambos József dr.: A cigánykérdés megoldása c. közleményéhez.* Uo. 1450–1453. p.

31 A rendelkezésre adatok alapján a földosztásnak csak a cigányság elenyésző rése vált kedvezményezettjévé: *Bársony*, 2008. 229–231. p.; *Hajnáczy*, 2015b. 160. p.; *Csóti*, 2009. 159. p.; *Gyenge*, 2013. 22. p.; Az imént említettek a Népművelési Minisztérium korabeli jelentése szintén megerősíti, egyúttal annak háttéréhez is adalékokkal szolgál: „*Sajnos, a felszabadulás után bekövetkezett politikai fordulat se hozta meg a cigányság részére gyökeresen az olyannyira kívánatos felemelkedést. Ennek egyik oka volt, hogy a cigányság a rendelkezésre álló rövid alatt képtelen volt az őt addig körülvevő, a falu és a város dolgozóitól hosszú idő óta elválasztó kedvezőtlen elkülönítés kéréget magáról eltávolítania. Másik oka abban keresendő, hogy a cigányságot a földosztás nem is vonzotta. Eddigi életkörülményei folytán kialakult természeténél fogva nem kedvelte a földművelést. E két ok eredményezte főképpen, hogy a földreform végrehajtása a cigányság felé kedvező hatást csak igen csekély mértékben hozott.*” MNL OL (=Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára) M-KS 276. f. (=Magyar Dolgozók Pártja Központi Szervei) 91/85. ö.e. Népművelési Minisztérium Népművelési Főosztálya Igazgatási és Módszertani Osztály, Tervezet a cigánykérdés megoldására. 1955. november 3.

és amikor terhekké váltak a nem cigány lakosságnak, kitelepítésük a jogi akadályok miatt lehetetlenné vált. Az együttélést akadályozó gondokról a következőket jegyezte meg: *„Hogy pedig a fegyelmezetlen, több családdal folyton úton lévő és naponta idegen átvonuló cigányokat vendégül látó cigánycsaládok mit jelentenek a község belterületén, arról a hatósági orvosok egészségügyi vonatkozásban, a közeli polgári szomszédok pedig az egész nap hangszórószerűen hangzó durva kiáltozással és szabad tüzek füstjével, bűzével kapcsolatban sokat tudnánk beszélni. Fokozza a bajt az a közismert tény is, hogy a tévesen értelmezett szabadság gondolat éppen a műveletlen cigánytömegeknél legfeltűnőbbben észlelhetően, szabadosságban és fegyelmezetlenségben nyilvánul meg, ami az egészségügyi ellenőrzést és fertőtlenítést a jelen napok egyik legnehezebb feladatává teszi.”*³² Zárásképpen több pontban összegezte megoldási javaslatait, amelyek nagyrészt a cigánytelepek felszámolását szorgalmazták. Elsőként papírra vetette, hogy a cigánytelepi gyermekeket állami gyermekmenhelyeken, vagy nevelőszülőknél szükséges elhelyezni. Az iparban, a mezőgazdaságban és a bányászatban önként munkát vállaló cigányoknak munkáslakásokat kell biztosítani. A községi cigánytelepen maradó lakosokat pedig földműves szövetkezetekben kell álláshoz juttatni, míg lakhatási helyzetük megoldására a következőket javasolta: *„Az egyes községekben lakóhelyükön maradó cigányok részére a község területén kerti, gazdálkodásra alkalmas telkeket kell kiosztani és azon egyszerű títustervek szerint egészséges egységes lakóházakat felépíteni szakszerű vezetés mellett magukkal a cigányokkal. Az épületek vályoganyagát maguk a cigányok termeljék ki, egyéb építési anyagukat az állam bocsátja rendelkezésükre a földműves szövetkezetek útján.”*³³

Ésik Károly körorvos hozzászólásában, amellel érvelt, hogy a földosztás során a cigányoknak külön falvakat kellett volna létrehozni egymástól kellő távolságra, ahol felügyelet mellett biztosíthaták volna számukra különböző szakmák elsajátítását és a rendszeres munkavégzést.³⁴ Kiss Imre körorvos a földosztásban csak a kérdés részleges megoldását látta, véleménye szerint a *„dolgos, szorgalmas, tiszta, rendes munkáséletet élő”* cigányoknak a nem cigány lakosság között elszórtan házhelyet kellett volna nyújtani. A földosztásban nem részesíthető cigányságot két csoportba sorolta; az első kategóriába az újszülöttektől a legfeljebb harminc évesekig sorolta a cigányokat, akikkel *„érdemes és szükséges foglalkozni”*. Míg

32 Galambos, 1947, 1446. p.

33 Uo. 1449. p.

34 Uo. Ésik Károly – Kise Imre – Gönczy Tibor – Heicinger János: Hozzászólások Galambos József dr.: A cigánykérdés megoldása c. közleményéhez. Népegészségügy, 28. (1947) 36. 1450. p.

a második csoport alatt a cigányság idősebb fennmaradó részét értette, akikkel kapcsolatban bárminemű intézkedést eredménytelennek tartott. Az előbb említett kategória esetén a fél évnél idősebb cigány csecsemők és gyermekek nevelőintézeti elhelyezését szorgalmazta.³⁵ A harminc évesnél fiatalabb munkára fogható cigányokat bányák és gyárak szomszédságába „táborokba” telepítette volna a következőképpen: „Az ifjakat 30 éves korig — beleértve a vadházasokat is, ipari gócpontok és bányák körül összegyűjteni, felügyeleti elhelyezéssel. Bányákban, gyárban csoportonként munkára fogni, egyelőre 30-50 %-os minimális munkabérrrel — később munkateljesítése arányában emelkedő bérrrel. Az így kapott bér egy része a táborban élés költségét fedezné, más része pedig a munkára szokott dolgozó egyedek önálló életének kialakítását szolgálná (kertes ház, házasság stb.). De még ezek után is szigorú ellenőrzést gyakorolni felettük addig, míg a rendes megszokott munkás életet, életstílust csakugyan megszokja. Ha nem bizonyulna önálló életre alkalmasnak, vissza a táborba és megfelelőbb helyére.”³⁶

Gönczy Tibor járási főjegyző némi módosítással egyértelműen Galambos József tisztifőorvos felvetése mellett érvelt. A lakosságot három csoportba sorolta: a társadalmi rendbe beilleszkedőkre, az azzal szembe helyezkedőkre és az azt veszélyeztetőkre. A járási főjegyző meglátása szerint a cigányság egyértelműen az utóbbi kategóriába tartozott, illetve kiemelte, hogy a társadalmi rendet különösen a falvakban veszélyeztetik, és a földosztás helyenként csak tovább rontott a helyzeten. Ugyanis a falvak növekedése révén, vagy a telekhely juttatások során a cigányok sokszor a település belterületére kerültek, rögvest kiváltva a nem cigány lakosság hathatós ellenállását. A helyzet megoldására halogatást nem tűrően egy kormányrendeletet kiadását sürgette, amely lehetővé tenné a cigányok kitelepítését a településekről még akkor is, ha az adott telek vagy ház jogilag a tulajdonukat képezi. A határozat hatálya az egy tömbben és az elszórtan élő cigányokra egyaránt kiterjedne, kárpótlásként pedig a községeken kívül eső másfél-kétszer akkora telek és ház felépítése szolgálna. Heicinger János körorvos véleménye szerint a magyarországi cigányság különböző csoportjainak vonatkozásában más-más megoldás tűnik indokoltnak. A körorvos a muzsikus cigány telepek lakóit egyenlően elosztotta volna el a települések között, hogy a cigányzenészeszek munkához jussanak. Az oláh cigányokat az ipari központokba telepítette volna, egyrészt azért, mert sokuk értett a fémműves munkákhoz, másrészt a városokban több olyan munka található, amely nem igényel szakképesítést. A beások

35 Uo. 1450–1451. p.

36 Uo. 1451. p.

esetében a mezőgazdasági területekre való telepítésüket tartotta célszerűnek, tekintettel arra, hogy sokuk már korábban is dolgozott napszámosként.³⁷

A *Népegészségügy* 1948. évi első számaiban³⁸ újabb hozzászólók vetették papírra meglátásaikat a „*cigánykérdésről*” az előző évi számban megjelent írásokra válaszolva. Zemplényi Imre bányafőorvos többek között arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyarországi cigányság három csoportba sorolható, amellyel kapcsolatban meghatározó szempontként tekintett a lakhatás mikéntjére: „*I. csoport: dolgozó, letelepült, polgárosodott rész. II. csoport: szociálp parazita, helyben lakó, a köz terhére élő rész. III. csoport: országhatárt nem ismerő, sátorlakó.*”³⁹ Véleménye szerint tényleges feladata a hatóságoknak csak a második kategóriába soroltakkal, a cigánytelepi lakosokkal van. Ugyanis a „*kóborcigányok*” véleménye szerint a következő lépésekkel könnyűszerrel elűzhetők az országból: „*A III. csoport rendészeti úton eltávolítható az országból, illetve attól távoltartható. Legegyszerűbben annak kihirdetésével, hogy aki lakóhelyét, kenyérkeresetét, illetőségét, állampolgárságát, személyazonosságát igazolni nem tudja, munkatáborba kerül (osztrák recept a koldulás megszüntetésére).*”⁴⁰ Ráthonyi Endre vármegyei közjóléti szövetkezeti tisztviselő a cigányság számára „*kísérleti munkatelepek*” létrehozásában látta a megoldást, amely célra elsősorban a téglagyárakat javasolta. Példaként felhozta, hogy a tyukodi tégláégetőben már négy cigány családot alkalmaznak, akiknek lakhatást és munkát biztosítottak.⁴¹

„Cigánykérdés” napirenden — Rendészeti? Közegészségügyi? Szociális?

Galambos József szatmár-beregi tiszti főorvos vitaindító cikkéből felterjesztést készített a Népjóléti Minisztériumnak, ahol megfontolták felvetéseit.⁴² Javaslatára 1947-ben a felsőbb szerv értekezletre hívta össze az érintett minisztériumok, intézmények vezető tisztviselőit és szakértőit, hogy a megvitassák a cigányság helyzetét és a halaszthatatlan lépéseket. Az ülésen a Népjóléti Minisztérium köz-

37 Uo. 1451–1453. p.

38 *Zemplényi et. al.* 1948. 13–16. p.; *Keresztes László*: Még egyszer a cigánykérdés. In: *Népegészségügy*, 29. (1948) 5–6. 81. p., *Fellner Ferenc*: Megjegyzések „A cigánykérdés megoldása” c. cikk hozzászólásaihoz. Uo. 81–82. p.

39 *Népegészségügy* 29. (1948) 1–2. 13. p.

40 Uo. 13. p.

41 Uo. 15–16. p.

42 *Nagy*, 2009b. 118–122.

egészségügyi főfelügyelője nyitóbeszédében egyértelműen leszögezte, hogy a „cigánykérdés” legfőbb letéteményese a Népjóléti Minisztérium: „[...] véleménye szerint ez elsősorban közegészségügyi probléma kiütéses tifusz, váltóláz és egyéb fertőző betegségek nagyfokú terjesztése miatt, részben az N. M.-nak van meg az a lehetősége a nagyszámú hatóági orvoson keresztül, hogy ezen közegészségügyi ártalmat a minimumra csökkentsé [...]”.⁴³ Ezzel szemben a Belügyminisztérium miniszteri titkára úgy vélte, hogy a kérdés elsősorban az ő asztaluk, mivel az ügyre egyértelműen rendészeti kérdésként kell tekinteni. Ezt arra hivatkozva kívánta alátámasztani, hogy negyven-ötven kérvény érkezett be hozzájuk, amelyek az cigányság helyzetének rendészeti kezelését követelték. Egyúttal azt is kifejtette, hogy nem tartja szükségesnek „drasztikus” rendeletek meghozatalát, meglátása szerint például célravezető lenne a cigányokat helyhez kötni a vajda felügyelete alatt. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium előadója némileg árnyaltabban közelített a kérdéshez, azonban eltérő álláspontjának kinyilvánításától sem vonakodott: „Szerinte a cigánykérdés szociális kérdés, és anyagiakon múlik annak megoldása. Bár erkölcsi, kulturális, közegészségügyi és rendészeti szempontból is fontos a sürgős segítség.”⁴⁴ A főbb irányvonalak, elgondolások megvitatása, tisztázása mellett rendre a cigánytelepekre helyeződött a hangsúly. Az Országos Közegészségügyi Intézet főfelügyelője nyomatékosította is, hogy a cigánytelepeken jelentős közegészségügyi kihívásokkal állnak szemben, ugyanakkor leszögezte, hogy lehet kedvező példákat is említeni, amennyiben a vajda kezeskedik a telep cigány lakosságáért. A Népjóléti Minisztérium segédtitkára az addigi telepfelszámolási kezdeményezéseket ismertette, felhívva a figyelmet arra, hogy nem csak közegészségügyi problémával állnak szemben: „A közegészségügyi kérdés mellett nagyfokban szociális kérdés. Ezen irányban történtek már intézkedések pld. Mezőkövesd községben, ahol 11 db. 1 szoba konyhás házat építettek a cigányoknak. Ezeket a beköltözettek nem gondozzák, az ablakokat, ajtókat, leszedik, és eltüzelik, helyüket piszkos ronggyal tömik be. A részükre készült kutakat teleszórják piszokkal és szeméttel.”⁴⁵ Az ülés zárásaként a résztvevők elhatározták, hogy bizottságot szerveznek a Szatmár-Bereg vármegyei, a versendi és a miskolci cigányság helyzetének a mélyreható feltárására.⁴⁶

43 Nagy, 2011. 308. p.

44 Uo. 308. p.

45 Uo. 309. p.

46 Uo. 310–311. p.

Fekete papírok és DDT — „Kóborcigány” és tífusz

A Népjóléti Minisztérium által szervezett tanácskozást követő években jelentősebb egyeztetésekre, intézkedésekre végül nem került sor, az 1950-es évek elején a Belügyminisztérium útján került ismét napirendre a cigányság helyzete.

A karhatalom figyelmét továbbra sem kerülte el a cigánytelepek világa, a „kóborcigány” kérdés is változatlanul napirenden maradt. A Belügyminisztérium berkein belül 1952-ben javaslat készült a vándorló cigányok helyhez kötésére. Az előterjesztés a következőképpen határozta meg, hogy mit értenek „kóborcigány” megnevezés alatt: *„Létfenntartásukat lopásokból és kéregetéssel szerzett élelemmel biztosítják. Sok esetben rablástól, gyilkosságtól és betörésektől sem riadnak vissza és ezzel veszélyeztetik a közrendet és a közbiztonságot. Lakásukat földből, vályogból vagy fagallyakból összetákolva készítik, úgynevezett putriban laknak, melyet tavasszal a jó idő beálltával elhagynak és vándorútra kelnek. A putriban az öregeket és a gyermekeket hagyják hátra és időnként a család vándorló tagjai a vándorúton szerzett élelemmel visszatérnek hozzájuk.”*⁴⁷ Megoldási javaslatként a jelentés készítői azzal álltak elő, hogy mindenekelőtt az érintett minisztériumok hozzanak létre egy bizottságot, amely a tanácsokkal és a rendőri szervekkel karöltve kijelölné azokat a helyeket, ahová a „kóborcigányokat” letelepítenék. A kijelölt helyeken telepeket építettek volna nekik, felügyeletüket rendőrőrs látta volna el. A letelepített cigányokat, szabad mozgásuk korlátozása mellett, munkavégzésre köteleznék, az ellátásukat közétkeztetéssel biztosítanák a munkabérük terhére. A gyermekeket az Állami Gyermekevelő Intézetekbe utalnák, míg a fiatalokat a Munkaerőtartalékok Hivatala által fenntartott intézetekbe.⁴⁸

1953-ban a Belügyminisztérium hét megyei rendőrkapitányságot utasított arra, hogy néhány héten belül szolgáltatassanak adatokat a bűnvádi eljárásokról a „kóborcigányok” vonatkozásában, valamint a cigányok és a cigánytelepek számáról (1. táblázat).

47 Purcsi, 2004. 253. p.

48 Uo. 253–254. p.

1. táblázat

*A megyei rendőrkapitányságok adatszolgáltatása a cigányokról 1953-ban*⁴⁹

Megye	Bűnvádi eljárás		Lét- szám	Cigány- telep	„Kóbor személy”
	össze- sen	ismeretlen „kóbor személy” ellen			
Bács-Kiskun	497	234	3949	41	7 család
Baranya	1047	544	9659	170	12 „banda”
Borsod-Abaúj- Zemplén	569	30	13899	186	nincs
Csongrád	298	n. a.	2646	24	nincs
Pest	n. a.	270	4677	89	1 „banda”
Somogy	381	81	4478	84	15 „banda”
Tolna	582	185	3270	90	29 „banda”

A fentebb említett tervezetekkel, adatszolgáltatásokkal párhuzamosan a Belügyminisztérium javaslatot tett a Magyar Dolgozók Pártjának a személyi igazolvány bevezetéséről. Rövidesen a lakosságot szinte kivétel nélkül ellátták a megfelelő papírokkal, azonban közel ötvenezer ember kimaradt az országos léptékű intézkedésből: „Ezek jelentős része kóbor cigány (kb. 20–25 ezer fő) — a többi beteg vagy igazolványát hanyagságból át nem vett személy. Azok a cigányok, akik megfelelő munkát és lakhelyet igazolni nem tudtak, feltehetően bűncselekmények elkövetéséből tartják fenn magukat — igazolvánnyal eddig nem lettek ellátva. Javaslatunk, hogy ideiglenes személyi igazolványt adjunk ki részükre, egy év érvényességi idővel.”⁵⁰ Végül 1955-ben a Belügyminisztérium a „kóborcigányok” részére kiállította az úgynevezett fekete személyi igazolványokat, amelyek egy évi érvényességi idővel bírtak, és több tekintetben eltértek a rendes személyi igazolványoktól.⁵¹ Az elkövetkező években a cigányokon kívül nem egy tisztviselő

49 Uo. 256–258. p.

50 Uo. 250–251. p.

51 Uo. 251-252. p.

és irányító szerv is bírálta az intézkedést megkülönböztető jellege miatt, végül 1961-ben törölték el.⁵²

Az 1950-es években jelentős változások következtek be a cigánytelepek közegészségügyi kezelésében. Az esetleges helyi intézkedések és a járványok tüzoltás jellegű visszaszorítása helyett a megelőzésre helyeződött a hangsúly. A KÖJÁL (Közegészségügyi–Járványügyi Állomás) egészségőrei és a tisztiorvosok rendszeresen ellenőrizték a cigánytelepeket, ahol indokoltnak vélt esetben úgynevezett kényszermosdatásokat hajtottak végre. Az 1950-es évek közepétől egészen az 1980-as évekig a megelőzés szerves részévé váltak a mosdatások, ugyanis az Egészségügyi Minisztérium kötelező tette azt a „kiütéses tífusz elleni védekezésről” szóló 1/1955. Eü. M. számú rendeletével.⁵³ A jogszabály lehetővé tette a karhatalom bevonását a kényszermosdatásokba: „A jelen rendelet alapján, illetőleg kiütéses tífusz előfordulása, vagy annak gyanúja esetén teendő intézkedések végrehajtását — amennyiben az szükséges — a rendőrség szerveinek igénybevételével kell biztosítani.”⁵⁴ A művelethez sátrakat, valamint a ZIL-130-as teherautók alvázára felszerelt DDA-2 fürdető–fertőtlenítő berendezést használták, amellyel nyáron óránként 140 főt, télen 90 főt tudtak fertőtleníteni.⁵⁵ A közegészségügyi intézkedések során nemcsak a tetvekre, hanem az emberi egészségre is ártalmas krezol szappant és a későbbiekben betiltott DDT-t⁵⁶ alkalmazták.

52 Uo. 261. p. „Nem lehet beszélni a cigányok asszimilációjáról, amíg a cigányok egy részének fekete személyazonossági igazolványa van. Szerintem erre nincs szükség, mert nagyon sok olyan cigánnyal beszéltem, aki nem bűnöző. Igaz, rá van írva, hogy csak ideiglenes igazolvány.” MNL OL XXVIII-M-8 (=Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége iratai) 1. doboz 3. tétel. A Művelődésügyi Bizottság ülése, 1960. május 24.; „Sérelmezik a vándorcigányok a belügyi szervekkel szemben azt, hogy a részükre kiadott piros-színű személyi igazolványt folyamatosan feketére cserélték ki s úgy érzik, hogy ez faji megkülönböztetés.” „A VB. sem elvileg, sem gyakorlatilag nem tartja helyesnek a munkanélküli cigányok részére rendszeresített fekete személyi igazolványok kiadását és kívánatosnak tartja annak megszüntetését, illetve kicserélését. A VB. felkéri a Belügyminisztériumot e kérdés felülvizsgálatára és közlésére.” MNL OL XXVIII-M-8 1. d. A Pest Megyei Tanács VB. Munkaügyi Osztálya, Egészségügyi Osztálya, Művelődésügyi Osztálya, Jelentés a megye területén élő cigányok munkaügyi, művelődésügyi és egészségügyi helyzetéről.

53 Bernáth, 2002.

54 1/1955. (I. 13.) Eü. M. számú rendelet a kiütéses tífusz elleni védekezésről. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1955. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 449–450. p.

55 Hajnóczky, 2013. 30. p.

56 A DDT betiltását Rachel Carson New York Times és New Yorker-beli cikkei, valamint a Néma tavasz című kötete előzte meg, amelyekben felhívta a közvélemény figyelmét a DDT káros ha-

Az imént említett szerektől sokszor kihullott a cigánytelepi lakosok haja, vagy a bőrüket marta ki, a kényszermosdatások helyszíneit évekre parlaggá téve: „*Olyan erős szer volt, hogy amikor elment a katonaság, a sátrak a helyén már fű sem nagyon nőtt, kisárgult az egész terep, még a gyom is elpusztult.*”⁵⁷ Az imént említett vegyszerek a kényszermosdatásokat végző egészségőrökre is veszélyes volt: „*Akkor még DDT volt a fertőtlenítőszer, azzal kellett bekenni a fejüket. Idegméreg volt, úgy tanultuk, örületes bűdös volt. Gumikesztyűben védőruhában szórtuk, mindent megölt. Harminc százalék veszélyességi pótlékot kaptunk érte. Aztán a port 65 körül beszüntették, mert rájöttek, hogy mérgező.*”⁵⁸ A kényszermosdatások a cigánytelepi lakosság körében nagymérvű riadalmat keltettek, mivel többekben az elhurcolás, a haláltáborok világát idézték fel. A fürdetések minél gördülékenyebb levezénylésében olykor a cigány vajdák vagy bírók is közreműködtek, időnként a cigánytelepi lakosok bántalmazásától sem ódzkodva. Ezt csak tetézte, hogy sok esetben az egészségőrök munkáját a karhatalom segítette, akik körbevették a cigánytelepeket, olykor az erőszakhoz folyamodva terelték be a fürdető sátrakba a cigányokat. Erről ekképpen számolt be egy parádi cigánytelepi lakos, a kényszermosdatás szemtanúja:⁵⁹

„*Vagy négyszer jöttek fürdetni egy nyáron, minden hónapban jöttek. A rendőrök körülállták a cigánytelepet, oszt mindenkit megfürdettek. Nem lehetett tudni sose, mikor jönnek, csak jöttek házról-házra, kihajtották a népet, megnézték a fejüket, a ruhájukat. Nagy sor vót az a szemtelenség, amit véghezvittek azok a rendőrök. Minden háznál kutattak. Elszaladtak a cigányok, menekültek Kissósnak, az erdőnek, még lőtt is utána a rendőr. Néha mire kiértek a rendőrök nem volt már csak kettő-három cigány, elmenekültek. Mikor legközelebb jöttek, a szökésér’ is agyba-főbe verték őket, még az asszonyokat is. Egyszer öt rendőr jött ki, elállták az utat, amerre menekültek vóna. Akkor mindet megfürdették. Hiába tiszta vót, első asszony vót, akkor is megfürdették. El vót kerítve ponyvával, oszt úgy fürdették a cigányokat, bementek szépen, levetkeztek, oszt megfürödtek. Megnézték a haját az asszonyoknak, meg az embereknek. Vót, hogy akinek nem vót a fejibe, azt is megnyírták. Vagy három esztendőbe, hogy így nyírtak. De én nem fürödtem, egyszer se fürödtem, fussak mint a patak, ha egyszer is fürödtem. Adtak tetűirtót nekem is, de én nem szórtam be vele, mer a hajuk elment tőle. Egy asszonyt any-*

tásaira. A sajtónyilvánosságot követően heves szakmai vita alakult ki a szer körül, mely végül a betiltásához vezetett. Carson, 2007.

57 Bernáth, 2002. 57. p.

58 Uo. 114.

59 Bernáth – Polyák, 2001. 40–41. p.; Hajnáczy, 2013. 30. p.; Kneffel, 1974. 207–208. p.

nyira szórtak, hogy úgy maradt a feji, mint a tenyerem. Mind elment a haja. Még az asszonyokat is megverték. Mer ugye, mindenkinek van szája.”⁶⁰

Cigánytelepek napirenden — Napirendi pont törölve

A hatalom 1955-ben a minisztériumok és a helyi hatóságok sokszor estleges intézkedéseit egy központi irányvonal mentén kívánta megszervezni. Ennek érdekében a Magyar Dolgozók Pártja napirendre tűzte a cigánypolitikájának a meghatározását, amelynek előkészítéséhez az illetékes szervektől, szakértőktől jelentéseket kért.⁶¹ Valamennyi szerv közül a Belügyminisztérium Országos Rendőrkapitánysága állt elő a legterjedelmesebb és a legátfogóbb tervszel a „*cigánykérdés rendezéséhez*”. A szigorúan titkos minősítéssel ellátott előterjesztés mindenekelőtt leszögezte, hogy a pártnak halaszthatatlanul szerepet kell vállalnia a kérdés megoldásában, másrészt elengedhetetlennek tartotta e téren a központi intézkedések meghozatalát, ugyanis a helyi kezdeményezések érdemi, országos léptékű előrelépést nem hoztak: „*A cigánykérdés terén egyes kezdeti eredményektől eltekintve hazánkban nem kielégítő a helyzet. Ismeretesek ugyan különböző törekvések, amelyek egyes állami intézményektől, helyi pártszervektől, tanácsoktól indultak ki a cigányprobléma helyi vonatkozásainak, egyes részproblémáinak megoldása érdekében. [...] A cigánykérdés hazánkban olyan probléma, amely nagy tömegeket érint, a kérdés gyökeres megoldása olyan intézkedéseket követel tőlünk, amelyhez a helyi erőfeszítések nem elegendők, pártunk, államapparátusunk egységes, tervszerű és állandó munkájára van szükség ahhoz, hogy ezt az égető kérdést közelebb vigyük a megoldáshoz.*”⁶² A jelentés 100-150 ezer főre becsülte a magyarországi cigányság lélekszámát, hosszasan fejtegette azt a kérdést, hogy a cigányság nemzetiségnek tekinthető-e, valamint a csoportosításukra (nyelvi, települési, foglalkozási) is kísérletet tett. Megállapították, hogy a cigányságra nyelvi, területi és kulturális szempontból is széttagoltság jellemző, valamint utóbbi szempontból nem említhetők egy lapon más nemzetiségekkel: „*Kulturális szempontból a cigányság őriz ugyan bizonyos sajátos — jelentős részében igen értékes — népi hagyományokat, de ez annyira primitív, hogy a magyarság és a magyarországi nemzetiségek mai kultúrképén belül teljesen hát-*

60 Bernáth 2002. 32–34. 94. p.

61 Feitl, 2008. 257–266. p.

62 MNL OL M-KS 276. f. 91/85. ö. e. BM. Országos Rendőrkapitányság. Tervezet a cigánykérdés rendezéséhez. 1955. december 22.

térbe szorul. Öntudatos cigányértelmiség, amely a hagyományos cigánykultúra felemelését, továbbfejlesztését szorgalmazná, nincsen. A különböző cigánycsoportok között nemcsak nyelvileg, hanem az életmód és a hagyományok szempontjából is lényeges eltérések vannak. A cigányságot tehát az egységes kultúra szempontjából nem lehet meghatározni.”⁶³ Kiemelendő, hogy az Országos Rendőrkapitányság a cigányzenészeket nyelvi és kulturális szempontból nem sorolta a cigányság közé, de a „cigánykérdés” vonatkozásában sem, arra hivatkozva, hogy ők nagyrészt városokban a nem cigány lakosság életmódjához hasonlóan éltek. Véleményük szerint szintén nem tartozott a kérdéshez a lókupec lovári és a házaló szőnyegkereskedő colari cigányok ügye sem, mivel feléjük egyszerűen közbiztonsági szempontból közelítettek. A cigányságnak a társadalomban betöltött szerepéről összegzőképpen meglehetősen lesújtó képet festett az Országos Rendőrkapitányság: „Társadalmi helyzetüket röviden úgy lehet jellemezni, hogy társadalmunk perifériáján élnek, — nem ritkán élőködnek.”⁶⁴ Kifejtették, hogy a nem cigány lakosság részéről jelentős előítélet is sújtja őket, amelyről meglátásuk szerint nagyrészt cigányok tehetnek, valamint a Horthy-korszakban a cigánysággal szemben gerjesztett indulatok.

A BM illetékes szerve lakhatási szempontból a cigányság két csoportját különítette el egymástól, az elsőbe az állandó lakhellyel rendelkezőket sorolták, akik zömében a cigánytelepeken laktak, míg a másodikba a cigányság elenyésző részét, a „kóbor (nomád) cigányokat”. A jelentés szerint a cigánytelepek a fertőzések, a bűnözés, a nyomor és a kilátástalanság melegágyai voltak:

„A cigányság tömegei anyagilag a legnagyobb nyomorban élnek. Lakásviszonyaik nyomorúságosak. Hasonlóak egészségügyi viszonyaik is. Közigazgatási helyzetük sok tekintetben rendezetlen, részvételük a bűncselekmények bizonyos fajtáiban aránytalanul magas. A cigányság általában szapora, nem ritkán 8-10 gyermekes családok. Hitvány vályogkunyhókban szorong gyakran 10-12 ember. Sok helyen földbeásott, hevenyészett tetővel ellátott veremben élnek. Rendszerint a falu végén, az u. n. cigánysoron vagy a falun kívül, erdőszélen laknak. A községek által rendelkezésükre bocsátott házhelyek rendkívül kicsinyek, 8-10 cigányputri épül fel egy akkora telken, amekkorára általában egy falusi lakóház épül. Táplálkozásuk sanyarúságos. A gyermekek hónapokig nem látnak tejet, zsírtalan ételeket készítenek, tisztálkodási lehetőségük nincs, a cigánytelepeken árnyékszék nincsenek. Érthető, hogy különösen a tbc, a vérhaj és trachoma igen elterjedt közöttük. Magas a csecsemőhalandóság is. Egyes cigánytelepeken

63 Uo.

64 Uo.

gyakoriak a járványok (pl. flekktífusz). [...] A cigányság nem tudván gazdaságilag kiemelkedni, nyomorúságos életviszonyaiból, minimális létfenntartása biztosításához gyakran szereplője kisebb-nagyobb bűncselekményeknek, mezei lopásoknak, kamrafeltöréseknek, stb. Ezek tipikus cigánybűncselekmények. Nyáron a mezei lopások, télen a súlyosabb kriminalitású cselekmények, a betöréses lopások általánosak.”⁶⁵

A magyarországi cigányság lakhatási helyzetével kapcsolatban az előterjesztést megfogalmazó szerv kiemelten fontosnak tartotta, hogy az állami támogatással nyújtott ház önmagában korántsem fogja megoldani a kérdést. Ugyanis a cigánytelepi lakosok állandó munkahely híján nem fognak tudni élni a kedvező lehetőségekkel. Ennek alátámasztására részükre juttatott sváb házak közszájon forgó rohamos léptékű lelakását és tönkretételét hozta fel példaként. Szintén a Belügyminisztérium Országos Rendőrkapitányságának munkatársai állapították meg, hogy a „*cigánykérdéssel*” foglalkozók vagy a cigányok egy helyre telepítése, vagy szétszórása mellett érvelnek. Az előbbi esetben arra hivatkozva, hogy úgy könnyebb őket ellenőrizni, míg az utóbbiak azt tartották szem előtt, hogy így elő lehet segíteni asszimilációjukat. Az imént említett végletes elgondolásokkal az előterjesztés megszövegezői nem értettek egyet, jóval árnyaltabban közelítettek a cigányság lakhatási helyzetének megoldásához: „*Meggyőződésünk, hogy mindenfajta erőszakos telepítés lehetetlenné tenné a cigánykérdés demokratikus megoldását. Azt a cigányt, aki asszimilálódni kíván, semmiképpen nem szabad megakadályoznunk ebben a törekvésben, de erőltetnünk sem szabad ezt a tendenciát. Ami pedig az ellenőrizhetőséget illeti, a cigánykérdés rendezésének ügyét nem rendelhetjük alá csupán ennek az érdeknek. Az ellenőrzésre vannak törvényes, demokratikus szellemű állami lehetőségek, ezekkel kell fokozottan élni, különösen a kezdeti időszakban.*”⁶⁶ Nagyobb léptékű állami építkezéseket nem tartottak indokoltnak a cigánytelepi lakosok elhelyezésére, azonban felvetették, hogy célszerű lenne „*egyszerűbb*” házak építése a cigányok részére tartalékaik és munkaerejük bevonásával, esetleg állami kölcsön nyújtásával. A cigánytelepeken pedig azok felszámolásáig a közegészségügyi helyzet javítását, kiemelten az árnyékszékek építését tartották elengedhetetlennek.⁶⁷

A Belügyminisztériummal párhuzamosan a Népművelési Minisztérium is belefogott egy terjedelmes jelentés elkészítésébe a magyarországi cigányság helyzetéről. A tervezetet hosszas előkészítő munka előzte meg, a minisztérium

65 Uo.

66 Uo.

67 Uo.

számos megyébe sürgönyözött beszámolóért, volt ahová hivatalnokait is kiküldte. Egyúttal a kérdésben általa illetékesnek tartott személyektől előterjesztéseket kért, többek között Galambos Józseftől, aki a megkeresésre megküldte a Népegészségügyben megjelent vitaindító írását, a Népművelési Minisztériumban 1947-ben megtartott értekezlet jegyzőkönyvét, illetve Szatmár-Bereg megyei anyagokat.⁶⁸ A Heves megyei jelentés mindekelőtt leszögezte, hogy a cigányság nagy része rendelkezik lakhellyel és „*kóborcigányt*” csak elvétve lehet találni a megye területén. Kedvező fejleményként számolt be arról, hogy azok a cigánytelepi lakosok, akik rendelkeznek iparban vagy a mezőgazdaságban állandó munkahellyel, elkezdtek a falvak belterületén telket vásárolni és házakat építeni. Továbbá az egyik községi tanács a falu elején elterülő cigánytelepet felszámolta, és áthelyezte máshová, ahol szoba-konyhás, zsuppfedeles vályogházakat épített fel a cigány lakosoknak.⁶⁹ Ugyanakkor a kudarcba fulladt kezdeményezésekről is számot adott a felterjesztés, egyben a tanulságokat is levonva: „*Az ipar és bányaterületre való toborzás eddigi módszerei nem váltak be. A Hevesi járásban pl. egy-egy alkalommal 15-20 család is elköltözött új munkahelyére, de a legtöbb rövid időn belül visszaköltöztek. A jövőben a toborzásoknál figyelembe kell venni a rokonsági kapcsolatokat és az egymással rokon családokat egy munkahelyre téve, együtt kell letelepíteni.*”⁷⁰

A Komárom megyei jelentés a problémát abban látta, hogy az állandó lakhellyel rendelkező cigányság egy része időszakosan „*vándorol*”, nagyrészt azok, akik sátorban vagy ekhós szekéren laktak. A megoldást helyi tapasztalatokra hagyatkozva abban látta, hogy sátor, vagy ekhós szekér helyett kő, téglá vagy vályogházat kell építeni az említett cigányoknak, mert akkor felhagynak korábbi életvitelükkel.⁷¹

Hajdú-Bihar megye a cigányság csoportosítására is kísérletet tett beszámolójában, melynek során meghatározó szempontként tekintettek a lakhatás mi-kéntjére: „*1. Letelepületlen, kóbor, vagy oláh-cigány. A cigányok ez utóbbi nevet használják. 2. Az egy tömbben letelepült, u. n. cigánytelepeken élő cigányok, melyek között alkalmi munkából élők, nyáron vályogvető, télen zenélő cigányok is igen nagy tömegben vásároló, ócskás, szerencsejátékot űző, vagy kupeckedők*

68 MNL OL M-KS 276. f. 91/85. ő. e.

69 MNL OL M-KS 276. f. 91/85. ő. e. Heves Megye Tanácsa Végrehajtó Bizottságának XII. Népművelési Osztálya. Cigánykérdés. 1956. január 20.

70 Uo.

71 MNL OL M-KS 276. f. 91/85. ő. e. Komárom Megyei Tanács VB. Népművelési Osztálya. Cigánykérdés rendezése. 1956. január 19.

élnék. 3. A cigányság nagy tömbjéből kiszakadt, polgárosult cigányok rendszerint iparosok, ipari munkások és állandó zenész foglalkozást űzők. A két utóbbi foglalkozást űzők szintén élesen elkülönítik magukat egymástól.”⁷² A megoldást abban látták, hogy a községi tanácsok akadályozzák meg a cigánytelepek növekedését és számoljuk fel azokat, gondot fordítva a cigányok széttelepítésére, elsősorban ipari körzetekben.⁷³

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei előterjesztés panaszosan kifejtette, hogy a cigányok egy része még mindig „vándorol”, a letelepült cigányság nagy része pedig nem tud kitörni a cigánytelepek világából.⁷⁴ Mindezek ellenére előremutató példákról is számot tudott adni, a városok, vagy falvak belterületén, elszórtan élő cigányokkal kapcsolatban: „Ezek házaikat rendben tartják, életmódjuk, viselkedésük, öltözetük megfelel a kívánalmaknak. Sok házban van vezetékes rádió, kerékpár; többen hizlálnak disznót.”⁷⁵

A Szabolcs-Szatmár megyei jelentés szintén arról számolt be, hogy a települések belterületén, elszórtan élő cigány lakosok beilleszkedtek a nem cigány lakosság közé. Azonban a cigányság nagy része cigánytelepeken lakott és engedély nélkül, időnként egyik faluból a másikba költözött. Egyes községi tanácsok rendeletileg megtiltották a cigány lakosok el- és beköltözését az adott falvakban. A beszámoló számos településre hivatkozva a hiábavaló intézkedéseket is papírra vetette. Rendszeresen problémaként merült fel, hogy a cigányok részére juttatott házhelyeken, a tulajdonosok nem házat építettek, hanem „sárkunyhót”, vagy zöldséget természetek rajta.⁷⁶

A Somogy megyei előterjesztés egyenesen leszögezte, hogy a kérdés kulcsa a cigányság lakhatási helyzetében rejlik, amelyről ekképpen értekezett: „Megyénk cigányságának társadalmi helyzetét a mindenkori települési forma határozza meg. Az asszimilált település következménye a rendszeres munkavállalás, adóbevételek kötelezettsége teljesítése, amellyel együtt jár a környező »kis társadalom« megbecsülése. A gazdasági helyzet is szerves függvénye az állandó, emberi településnek. A minőségi lakás igényesebb berendezést igényel tulajdonosától s mind-

72 Uo. Hajdú-Bihar Megye Tanácsa VB. Népművelési Osztálya. Cigány probléma felmérése. 1956. január 21.

73 Uo.

74 Uo. Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Tanács Végrehajtó Bizottságának XIII. Népművelési Osztálya. Tájékoztató jelentés a megye területén élő cigányokról. 1956. január 24.

75 Uo.

76 Uo. Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB. XIII. Népművelési Osztály. Cigányságról jelentés. 1956. január 23.

ezek előteremtése rendszeres, folyamatos munkát s keresetet tételeznek fel.”⁷⁷ Az imént említettek elérését úgy képzelték el, hogy a cigánytelepeket felszámolják, és az ott élőknek az állami gazdaságok közelében, a települések szélén „olcsó, előre gyártott elemekből” házakat építenek.⁷⁸

A baranyai előterjesztés kidolgozottságával kitűnt a fentebb ismertetett megyei beszámolók közül. Az általános helyzetkép ismertetésén, illetve a településszintű statisztikák közlésén túl sokoldalú, valamennyi területre kiterjedő megoldási javaslattal rukkolt elő.⁷⁹ Az anyag elsősorban felhívta a figyelmet a „cigánykérdés” súlyára, és amellet érvelt, hogy a lehető legmagasabb szinteken szükséges vele foglalkozni: „*Véleményem szerint a probléma oly nagy horderejű, annyira komoly, hogy annak megoldásával az országgyűlésnek kell foglalkoznia. Különösebb, további fejtegetés nélkül is — úgy ítélem — indokolt, hogy rendezését törvény szabályozza. [...] A törvény tehát kerettörvény lenne, csak az irányelveket állapítaná meg. A Minisztertanács, illetőleg az egyes szaktárcák adnák hozzá a végrehajtási utasításokat.*”⁸⁰ A jelentés közel harminc pontban összegezte a felsőbb szerveknek szánt javaslatokat, amelyek közül több a cigányság lakhatási helyzetét és a cigánytelepek felszámolását érintette. Az ipari vállalatokat és az állami gazdaságokat kötelezte volna, hogy a cigány munkavállalók és családjaik részére házat építsenek a munkahelyhez közel. A hagyományos mesterséggel rendelkező cigánytelepi lakosokat a munkalehetőségek közelébe telepítette volna, valamint a cigánytelepek mihamarabbi felszámolása és újak kialakulásának a megakadályozása mellett érvelt. A cigánytelepi lakosoknak újonnan épített házakhoz pedig títustervek kidolgozását tartotta célszerűnek az előterjesztés:

„*A títustervnek igazodnia kellene a cigánylakás hagyományaihoz, de amellet a legelemibb egészségügyi követelmények állandó fenntartását is biztosítaná. A títusterv szerint épített lakást a beköltöző nem kapná ingyen, keresetéből törlesztgethetné, és tulajdonába csak akkor kerülhetne, ha árát kifizette. Títustervi építkezés megvalósítása alkalmas arra, hogy a higiénikusabb életre, kulturáltabb életre nevelje a ma még elesetten élő cigányt. A títusterv szerint épített lakás átmenetül szolgálhat a polgári lakás használásához, és ösztönzőleg hatna az ilyen igények kifejlődéséhez. A jogszabály nem hagyhatja érintetlenül mai állapotában a jelenlegi cigánytelepüléseket sem. Ezért szükséges, hogy ezek felé is alkosson*

77 Uo. Somogy Megyei Tanács VB. XIII. Népművelési Osztálya. Cigánykérdés. 1956. január 29.

78 Uo.

79 Uo. Cigánykérdés Baranya megyében. 1956. január 12., Hozzászólás a cigánykérdés felszámolásához. 1956. január 26.

80 Uo.

rendsabályokat, melyekkel a fejlődést itt is előmozdíthatja. A jogszabálynak — véleményem szerint — elsősorban el kell rendelni a mostani cigánytelepülések hatósági felülvizsgálatát úgy, hogy az a települések rendezését eredményezze. A jogszabályban meg kell határozni, hogy a cigánylakosok egymástól milyen távolságra épülhetnek. A felülvizsgálattal kapcsolatosan bizonyos egészségügyi rendszabályok meghonosítását is meg kell oldani (WC, szemétdödör létesítését, ólak, kutak helyének kijelölését és megépítését stb.). Másodsorban a felülvizsgálat során kell az állandó munkaadókat is kötelezni, hogy a cigány-munkavállalók részére típussterv szerinti lakást — a kijelölt helyre — határidőre építsék fel. Állandó munkaadóval nem rendelkező cigánycsaládot pedig hatósági támogatással segíteni kell, hogy típussterv szerinti, részére hatósági úton felépített lakóház törlesztési részleteit fizethesse.”⁸¹

Az MDP KV Adminisztratív Osztálya a beérkezett anyagokra hagyatkozva jelentést terjesztett a Politikai Bizottság elé a magyarországi cigányság helyzetéről és a halogatást nem tűrő intézkedésekről. A dokumentum a cigány lakosság létszámát több mint százhúszezer főre becsülte, valamint kifejtette, hogy nagyrésztük cigánytelepen él, töredék részük „kóborló életmódot” folytat. A cigánytelepeken uralkodó állapotokról kimondottan lesújtóan nyilatkozott a dokumentum, kiemelte, hogy nincsenek közművekkel, árnyékszékkel ellátva, és rendkívül nagymérvű a zsúfoltság, mindezek miatt rendszeresen járványok ütötték fel fejüket.⁸² A cigánytelepek mihamarabbi felszámolása és a cigány lakosság széttelapítése érdekében az ott élőknek típussterv alapján „szerény kivitelű” házakat építettek volna, amelyhez kedvezményes hitelt és telket biztosítottak volna. A építkezések során a társadalmi munka bevonására és a cigánytelepi lakosság hathatós közreműködésére is számítottak.⁸³ A határozattervezet elkészült, de végül a napirendre tűzése és jóváhagyása elmaradt, így továbbra is a minisztériumok és az alsóbb szervek a maguk meglátásai célfeladatai függvényében jártak el a cigányságot illetően.⁸⁴

81 Uo.

82 Feitl, 2008. 266. p.

83 Uo. 269. p.

84 Uo. 258.

A funkcionárius és a cigány harca — Nemzetiség-e a cigányság?

Központi utasítás híján a minisztériumok berkein belül más-más szempontból közelítve, különböző felmérések, megoldási javaslatok, intézkedések születtek. A Munkaügyi Minisztérium munkatársai Pogány György és Bán Géza 1957 folyamán egy országos felmérést szerveztek a cigányság helyzetéről,⁸⁵ amelynek indítékáról a következőket jegyezték fel a vizsgálat eredményeit összegző egyik tanulmányukban: „A munkaerőgazdálkodás területén állandóan zavarokat okoz az, hogy a munkára jelentkező cigányokat nehéz elhelyezni, mert a munkáltatók általában elzárkóznak alkalmazásuktól, ugyanakkor azonban meg kell állapítani azt, hogy a vállalati munkarend, fegyelem szempontjából sok esetben jelentős hátránnyal is jár foglalkoztatásuk. Az életben e kétoldalú kérdést gyakran nagymértékben eltúlozzák, megalapozatlan általánosításokba bocsátkoznak. Fentiek következtében kívánatos, hogy — úgy a vállalatoknál, mint az államigazgatási apparátusban — a munkaerőgazdálkodással foglalkozók ismerjék a cigányság helyzetét.”⁸⁶

A minisztériumi jelentés a magyarországi cigányság létszámát közel százkilencvenezer főre becsülte, valamint néprajzi kutatásokra hagyatkozva, nyelvi alapon négy csoportba sorolta őket; a kárpáti, a magyar, az oláh cigány és a beás anyanyelvűekre. A beszámoló arra is kísérletet tett, hogy válaszul szolgáljon arra a kérdésre, a cigányság nemzetiségnek tekinthető-e. A szerzők hosszas fejtegetés eredményeképpen arra jutottak, hogy a cigányság nem tekinthető nemzetiségnek, de a magyar nemzetnek sem a része, nemzetiséggé fejlődésüket pedig eleve elvetették. Mindezek fényében a magyarországi cigányságot „népcsoportként” határozta meg, valamint leszögezték, hogy nem szabad őket mesterségesen nemzetiséggé tenni, és asszimilációjuk elől az akadályokat el kell görgetni. Az imént említettekkel összhangban a cigány nyelv, a cigány nyelvű iskolák és tankönyvek támogatását kerülendőnek ítélték.⁸⁷ A Munkaügyi Minisztérium vizsgálatának eredményeit összegző jelentés többek között a cigánytelepekről is tartalmazott adatokat. A cigánytelepi épületek számát közel harmincezerre, míg az ott élő lakosságot százötvenezer főre becsülte. A cigánytelepek a legelemibb szükségleteket sem biztosították, sőt gyakran szemételepek, legelők, vagy belvizes területek

85 Hajnáczy, 2015. 19–25. p.; A Munkaügyi Minisztérium 1957-es felmérésének Békés és Szabolcs-Szatmár megyei adatszolgáltatásáról, jelentéseiről lásd bővebben: Kereskényiné, 2008. 152–231. p.; Nagy, 2010a. 311–319. p.; Nagy, 2010b. 117–143. p.

86 Pogány – Bán, 1958. 42. p.

87 Hajnáczy, 2015. 70–76. p.

mellett feküdtek. A telepfelszámolás terén pedig egy-egy helyi kezdeményezéstől eltekintve nem tudtak számottevő eredményről beszámolni.⁸⁸ A cigányság lakáshelyzetének a megoldására, a nyomortelepek megszüntetésére a következőket javasolták: „Az első lépés — a megfelelő nagyságú és területen lévő, egészséges telek biztosítása után — egy nagyméretű, szoba-konyhás, fűthető, cserépvagy palatető, földpadozatú, de szigetelt vályogház építése lenne. Az ilyen típusú házépítéssel kapcsolatos munkálatok túlnyomó részét a cigány dolgozó maga — a családja segítségével — is el tudja végezni (vályogvetés, felhúzás, tapasztás, stb.) Az általa ki nem termelhető anyag (tégla, vagy kő a lábazathoz, faanyag, cserép) és a szakmunka (ácsmunka) fedezésére mintegy 20–22 ezer forint szükséges. E jelentős költséghez az állam a dolgozó cigányoknak — érdemességi sorrendben — öt–hat évi törlesztésre átlag 15 ezer forint kölcsönt biztosítana, s így hazánkban a putrikat fel lehetne számolni.”⁸⁹

Míg a Munkaügyi Minisztérium a foglalkoztatás szempontjából, a cigányság asszimilációját pártolva közelített a kérdéshez, addig a Művelődésügyi Minisztérium a Nemzetiségi Osztály felügyeletére bízva, 1957-ben létrehozta a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét, amit a Tanácsok Lapja az alábbi sorokkal harangozott be: „Most végre egy olyan szerv alakulásáról adhatunk hírt, amely központja lesz a munkának: megkezdte működését a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége. Volt már eddig is próbálkozás: a legutóbb a Munkaügyi Minisztérium, azelőtt az Egészségügyi Minisztérium és a Belügyminisztérium igyekezett saját hatáskörében foglalkozni a problémával. De egy tárca eszközeivel nem lehetett sikeres a fáradozás, az elszigetelt tevékenység ebben a bonyolult kérdésben nem vezethet eredményre. Most a szövetség közreműködésével meg akarják teremteni valamennyi tárca céltudatos és tervszerű munkáját, így válik lehetővé, hogy elvégezzék a szükséges tudományos felmérést és megfelelő programot dolgozzanak ki a kétszáz ezer magyarországi cigány felemelkedésének meggyorsítására.”⁹⁰

Az újonnan létrehozott szervezet vezetésével a cigány származású László Máriát bízták meg, aki annak megálmodója és legfőbb szorgalmazója volt.⁹¹ Az MCKSZ alapszabálya a szervezet elsődleges feladatait szociális és kulturális téren határozta meg: „A Magyarországon élő cigányok; gazdasági, politikai és kulturális életszínvonalának felemelése nemre és foglalkozásra való tekintet nélkül.

88 Uo. 70–82. p.

89 Uo. 88. p.

90 Nagy 2010b. 171. p.

91 Sággy, 2008. 276–280. p.; Szesztay, 2003. 138–139. p.

*Az összes magyarországi cigányok bevonása a szocializmus felépítésébe, e célból való szervezésük és kultúra terjesztése, szövetkezetek szervezése.*⁹² Továbbá célul tűzte ki, hogy az illetékes szervekkel együttműködve, bizottságok keretében előterjesztéseket készít a cigányság foglalkoztatási, oktatási, egészségügyi és szociális helyzetének a javítására. A cigánytelepek felszámolása is megjelent az anyagban „*letelepítésként*” emlegetve, e téren is kívántak javaslatokat kidolgozni, valamint tervbe vették az ügyért felelős „*Letelepítési Bizottság*” létrehozását.⁹³ László Mária rövid életű főtitkársága alatt az MCKSZ elsősorban a cigány nyelv és a kultúra megőrzése érdekében tett lépéseket, érdekvédelemmel foglalkozott, valamint cigány kisipari szövetkezetek szervezésében, megőrzésében működött közre.⁹⁴ A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának vezetője Vendégh Sándor azonban nem nézte jó szemmel főtitkár ez irányú tevékenységét: „*Munkájában valamiféle hamis — cigány öntudattól eltelve — olyan tendenciák mutatkoztak, hogy a cigányságot nemzetiségnek ismertesse el, és ebből a hibás koncepcióból kiindulva, a cigány nyelv mesterséges felélesztését, kiterjesztését, cigány iskolák, kollégiumok állami gazdaságok, tsz-ek, stb. létesítését kívánta megvalósítani. ezáltal konzerválni igyekezett a cigányok különállását és akadályozta társadalmi asszimilációjukat.*”⁹⁵ Az imént említtek miatt László Mária nemsokára távozásra kényszerült, és helyére olyan személyeket neveztek ki, akik maradéktalanul végrehajtották a felsőbb utasításokat.⁹⁶

Egyúttal az MCKSZ célirányosan azt a feladatot kapta, hogy anyagokat gyűjtson egy felsőbb állásfoglalás, vagy párthatározat megalapozásához. A szövetség rövidesen jelentéseket kért a megyei vezetőktől, aminek nagy részük eleget is tett.⁹⁷ A megyei beszámolók, valamennyi cigánysággal kapcsolatos területről, intézkedésről helyzetjelentést adtak (2. táblázat),⁹⁸ valamint javaslataikat is megfo-

92 Hajnáczy, 2015. 95. p.

93 Uo. 95–96. p.; Berey Katalin szó szerint értelmezte kötetében a „*letelepítés*” és a „*Letelepítési Bizottság*” szavakat, azonban az MCKSZ negyedéves beszámolóí rávilágítottak arra, hogy telepfelszámolást értettek alatta. Lásd bővebben: MNL OL XXVIII-M-8 1. d. 2. tétel; Vö. *Berey*, 1990. 21. p.

94 *Sághy*, 2008. 280–288. p.

95 Uo. 292–293. p.

96 Uo. 290–295. p.

97 *Hajnáczy*, 2016. 6. p.

98 Az MCKSZ-nek beküldött, néhány oldalra szorítkozó megyei beszámolók közül egyes megyék (Baranya, Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár) esetében több-kevesebb, vagy kimondottan széles körű forrásanyag került közlésre az 1950-es évek második feléből. Azonban ezek a dokumentumok nem, vagy csak közvetve kerültek a központi hatalom látókörébe, így

galmazták. Az úgynevezett „kóbor cigány” kérdés sem merült feledésbe, számos beszámoló említette, hogy továbbra is napirenden van. A cigánytelepi lakosok lakhatási és közegészségügyi helyzetéről meglehetősen lesújtó képet festettek a jelentések, azonban felszámolásukra tett intézkedésekről már szűkszavúbban nyilatkoztak. Nagyrészt fertőtlenítéseket hajtottak végre a cigánytelepeken, illetve egy-egy helyi kezdeményezéssel lehetett találkozni, amelynek során árnyékszéket építettek a nyomortelepen, szűrővizsgálatot végeztek, vagy védőoltást adtak be. A cigánytelepek felszámolása érdekében az illetékes tanácsok helyenként házhelyet juttattak a cigányoknak, vagy az építkezéshez biztosítottak segítséget. A cigánytelepeken felszámolásukig döntően azt tartották szükségesnek, hogy közkutakat és árnyékszéket építsenek, valamint a dögevés visszaszorítása érdekében az állati tetemeket megsemmisítsék. Egyúttal a cigánytelepi lakosok közül ügyeik képviselőjére tanácsbíró, vajda, vagy bírósági választását, valamint egészségőrök kinevezését. A cigánytelepek felszámolásával kapcsolatban azt javasolták, hogy az érintett tanácsok juttassanak házhelyeket a cigányoknak, valamint némely jelentésben felmerült, hogy kedvezményes hitelt kellene biztosítani, vagy az építkezésekhez títusterveket kidolgozni.⁹⁹ A megyei beszámolók kisebb része arra is kitért, hogy a cigánytelepek felszámolása során a cigányokat a nem cigány lakosság között kell elszórni, amelynek szükségességét például Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a következőkkel indokolták: „A községek ezzel kapcsolatban nem egy szorosán vett felügyeltré, hanem egy társadalmi vonatkozásban megvalósítható nevelésre gondolnak. Pl. ha egy cigánycsalád a rendes dolgozók közé települ, akkor a dolgozók részéről. ha nem is minden esetben, de megvan a segítőkészség, az együttélési szabályok betartására, az egészséges életmódra, munkaszeretetre és erkölcsössége való nevelésre.”¹⁰⁰

a későbbi döntéshozatalban, a párthatározat megalkotásában sem játszottak meghatározó szerepet. Lásd Kereskényiné, 2008. 137–231. p.; Füzes – Márfi – Rózsa – Vörös, 2005. 9–11. p.; Hajnóczky, 2017. 223–282. p; Nagy, 2010a.; Kujbusné, 2018.; Nagy, 2015.

99 MNL OL XXVIII-M.8 1. d.

100 MNL OL XXVIII-M.8 1. d. Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Tanácsa Végrehajtó Bizottságának XII. Munkaerőgazdálkodási Osztálya. Tájékoztatás a cigányság életkörülményeiről. 1959. augusztus 3.

2. táblázat

A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének megküldött megyei beszámolók cigánytelepekkel kapcsolatos adatai (1959)¹⁰¹

Megye	„Köbor cigány” kérdés felmerült?	Cigánytelepekkel kapcsolatos intézkedések	Cigánytelepek felszámolásával kapcsolatos helyi/egyéni kezdeményezések	Javaslat a cigánytelepekkel kapcsolatos intézkedésekre felszámolásukig	Javaslat a cigánytelepek a felszámolására	Cigánytelepi lakosok szétszórását támogatták?
Baranya	nem	n. a.	Helyenként a tanácsok házhelyet juttattak a cigánytelepi lakosok építéséhez, amelyen a cigányok részben önerőből, részben tanácsi támogatással házakat építettek.	n. a.	n. a.	n. a.

101 MNL OL XXVIII-M.8 1. d.

Megye	„Kóbor cigány” kérdés felmerült?	Cigánytelepekkel kapcsolatos intézkedések	Cigánytelepek felszámolásával kapcsolatos helyi/egyéni kezdeményezések	Javaslat a cigánytelepekkel kapcsolatos intézkedésekre felszámolásukig	Javaslat a cigánytelepek felszámolására	Cigánytelepi lakosok szétszórását támogatták?
Bács-Kiskun	igen	Cigánytelepi lakosság fertőtlenítése és védőoltása. Az egyik cigánytelep mellett körzeti rendelőt építették, amelyben fertőtlenítő gépet is elhelyeztek.	Helyenként a termelőszővetkezet vagy a tanácsok házhelyet juttattak a cigánytelepi lakosok építkezéséhez.	A cigánytelepi lakosok közül tanácsot megbízottat, vajdát, vagy bírót válasszanak ügyeik képviselőjére. Közkutak, árnyékszékek építése. Állati tetemek megsemmisítése.	A tanácsok támogassák az építkezni szándékozó cigánytelepi lakosok házhelyhez jutását. A házak építéséhez kedvezményeket kell biztosítani. Az egészségügyi követelményeknek megfelelő títusterveket kell kidolgozni.	n. a.
Békés	igen	A cigánytelepi lakosság fertőtlenítése.	n. a.	Árnyékszék építése és víz-, villany bevezetése. Állati tetemek megsemmisítése.	A tanácsok támogassák az építkezni szándékozó cigánytelepi lakosok házhelyhez jutását. Segíteni kell a cigányokat, hogy kölcsönhöz jussanak az építkezéshez.	igen

Megye	„Kóbor cigány” kérdés felmerült?	Cigánytelepekkel kapcsolatos intézkedések	Cigánytelepek felszámolásával kapcsolatos helyi/egyéni kezdeményezések	Javaslat a cigánytelepekkel kapcsolatos intézkedésekre felszámolásukig	Javaslat a cigánytelepek felszámolására	Cigánytelepi lakosok szétszórását támogatták?
Borsod-Abaúj-Zemplén	igen	Helyenként a tanács a cigánytelepen árnyékszékét épített. Helyenként a tanács a cigánytelepi épületeket kiemselletette, és a fekhelyül szolgáló szalmát kicseréltette a cigányokkal.	A cigánytelepi lakosok részben önerőből, részben tanács támogatással házat építettek.	A cigánytelepi lakosok közül tanács megbízottat, vajdát, vagy bírót választanak ügyeik képviselőjévé. Közegészségügyi viszonyok javítása. Árnyékszék építése.	A tanácsok támogatásuk az építkezni szándékozó cigánytelepi lakosok házhelyhez jutását. Az OTP nyújtson hosszútávú kölcsönt a cigánytelepi lakosoknak a házépítéshez.	igen

Megye	„Kóbor cigány” kérdés felmerült?	Cigánytelepekkel kapcsolatos intézkedések	Cigánytelepek felszámolásával kapcsolatos helyi/egyéni kezdeményezések	Javaslat a cigánytelepekkel kapcsolatos intézkedésekre felkészülésükig	Javaslat a cigánytelepek a felszámolására	Cigánytelepi lakosok szétszórását támogatták?
Fejér	nem	n. a.	A cigánytelepi lakosok helyenként önről házat építettek. Egy vállalat támogatja cigánytelepi dolgozóinak az építkezését.	A cigánytelepi lakosok közül tanácsi megbízottat, vajdát, vagy bírói választanak ügyeik képviselőjére. Egészségőrök kinevezése a cigánytelepeken. Egészségügyi felvilágosítás. Allati tetemek megsemmisítése.	n. a.	n. a.
Győr-Ménfőcsanak-Sopron	igen	n. a.	Helyenként a tanácsok házhelyet és építőanyagot juttattak a cigánytelepi lakosok építkezéséhez.	n. a.	n. a.	n. a.

Megye	„Kóbor cigány” kérdés felmerült?	Cigánytelepekkel kapcsolatos intézkedések	Cigánytelepek felszámolásával kapcsolatos helyi/egyéni kezdeményezések	Javaslat a cigánytelepekkel kapcsolatos intézkedésekre felszámolásukig	Javaslat a cigánytelepek felszámolására	Cigánytelepi lakosok szétszórását támogatták?
Hajdú-Bihar	nem	n. a.	n. a.	A cigánytelepi lakosok közül tanácsai megbiroztatt, vajdat, vagy bírói választanak ügyeik képviselőit. Egészségőrök kinevezése a cigánytelepeken, a kisebbeken társadalmi munkaként, a nagyobbakon fizetésért. Rendszeres orvosi szűrővizsgálat. Közutak, árnyszékek építése. Az állati tetemek megsemmisítése.	A cigánytelepi lakosoknak 300 négyszögletes, kerti gazdálkodásra alkalmas házhely juttatása a községek területén. A nem cigány lakosság ellenállásának leküzdése a cigányok betelepülésével kapcsolatban. Hosszú lejáratú hitelnyújtása a házhely vásárláshoz. A közfejlesztési alap terhére vásárolt építési anyagok juttatása a munka ellenében.	n. a.

Megye	„Kóbor cigány” kérdés felmerült?	Cigánytelepekkel kapcsolatos intézkedések	Cigánytelepek felszámolásával kapcsolatos helyi/egyéni kezdeményezések	Javaslat a cigánytelepekkel kapcsolatos intézkedésekre felkészülésükig	Javaslat a cigánytelepek felszámolására	Cigánytelepi lakosság támogatását támogatták?
Heves	nem	A cigánytelepi lakosság fertőtlenítése.	A cigánytelepi lakosok helyenként önerőből házat építettek.	Közutak, utak, építése és villany bevezetése.	A tanácsok támogatásuk az építkezni szándékozó cigánytelepi lakosok házhelyhez jutását.	n. a.
Komárom	nem	n. a.	Helyenként a tanácsok lakást utaltak ki a cigánytelepi lakosoknak.	n. a.	n. a.	n. a.
Nógrád	igen	A cigánytelepi lakosság fertőtlenítése.	A cigánytelepi lakosok helyenként önerőből házat építettek.	A fertőtlenítések, tetvetlenítések rendszeresítése. Közutak, áramvezetékek, utak építése és villany bevezetése. Egészségügyi felvilágosítás.	A tanácsok támogatásuk az építkezni szándékozó cigánytelepi lakosok házhelyhez jutását.	igen
Pest	igen	A cigánytelepi lakosság fertőtlenítése.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.

Megye	„Kóbor cigány” kérdés felmerült?	Cigánytelepekkel kapcsolatos intézkedések	Cigánytelepek felszámolásával kapcsolatos helyi/egyéni kezdeményezések	Javaslat a cigánytelepekkel kapcsolatos intézkedésekre felszámolásukig	Javaslat a cigánytelepek felszámolására	Cigánytelepi lakosok szétszórását támogatták?
Szabolcs-Szatmár	n. a.	A cigánytelepi lakosság fertőtlenítése.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Szolnok	igen	A cigánytelepi lakosság fertőtlenítése és szűrővizsgálata.	Helyenként a termelőszövetkezeti tagsággal bíró cigánytelepi lakosok házhelyet igényeltek, melyen építkeztek a termelőszövetkezet támogatásával.	Egészségőrök kinevezése a cigánytelepeken. Közutak, árnyékszékek, járdák építése. Szűrővizsgálat	A tanácsok támogassák az építkezni szándékozó cigánytelepi lakosok házhelyhez jutását. A cigánytelepi lakosok építkezéshez a munkahelyeik biztosításának kisebb kölcsönöket. Az OTP nyújtson nagyobb kölcsönt az építkező cigánytelepi lakosoknak.	igen
Veszprém	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	nem

Megye	„Kóbor cigány” kérdés felmerült?	Cigánytelepekkel kapcsolatos intézkedések	Cigánytelepek felszámolásával kapcsolatos helyi/egyéni kezdeményezések	Javaslat a cigánytelepekkel kapcsolatos intézkedésekre felszámolásukig	Javaslat a cigánytelepek felszámolására	Cigánytelepi lakosok szétszórását támogatták?
Zala	igen	A cigánytelepi lakosság fertőtlenítése.	n. a.	A cigánytelepi lakosok közül tanácsot megbi- zottat, vajdat, vagy bí- rót válasszanak ügyeik képviselőjére. Egészségőrök kineve- zése a cigánytelepeken, a kisebbeken társadal- mi munkaként, a na- gyobbakon fizetésért. Rendszeres orvosi szü- róvizsgálat. Közkutak, árnýkszé- kek építése. Az állati tetemek meg- semmisítése.	A nem cigány lakosság ellenállásának leküzdé- se a cigányok betelepü- lésével kapcsolatban. Hosszú lejáratú hitel nyújtása a házhely vá- sárláshoz. Egyszerű, olcsón kiví- telezhető típusterveket kell kidolgozni. A községejlesztési alap terhére vásárolt építési anyagok juttatá- sa a munka ellenében.	n. a.

A funkcionárius beszéde — Cigánytelep felszámolás, mint az asszimiláció eszköze

A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztálya az illetékes minisztériumok és társadalmi szervezetek bevonásával 1959 novemberében értekezletet szervezett a cigányság helyzetének megvitatása és központi irányelvek meghatározása érdekében. Vendég Sándor, az MM Nemzetiségi Osztályának vezetője a megyei tanácsok jelentéseire hagyatkozó, hosszas nyitóbeszédének már az elején leszögezte, hogy a magyarországi cigányság nem nemzetiség, hanem asszimilálódo „néprajzi csoport”. Az ezzel a tétellel szembehelyezkedő elgondolásokat, intézkedéseket pedig egyenesen „károsnak” és „antimarxistának” minősítette:

„Néhány elméleti kérdés tisztázása szükséges ahhoz, hogy a feladatokat helyesen tűzzük ki. Mindenekelőtt azokról a káros tendenciákról kell szólnunk, amelyek a cigánylakosság közötti munkában zavarólag hatnak. Nem ritkán találkozunk olyan felfogással, hogy a cigánykérdés nemzetiségi kérdés és hogy éleszteni kell a cigányok nemzetiségi vagy nemzeti öntudatát. Utalhatok arra, hogy a Cigányszövetségben is érvényesült korábban ez a szemlélet. [...] E hamis útmutatásokból adódik, hogy a megyei tanácsok egyes dolgozóinál még ma is nap mint nap találkozunk a cigánykérdésnek ezzel az antimarxista értelmezésével. [...] nincs szükség a cigány nyelv mesterséges élesztésére, cigány nyelven oktató iskolák felállítására, ifjúsági- és felnőtt irodalom kiadására cigány nyelven stb. Az ilyen törekvések megláttatják a cigányok nevelésének folyamatát, megerősítik a cigányok nem kívánatos elszigetelődését, és segítenek a régi primitív cigány életforma konzerválódását. [...] A nemzetiségi kérdés, mint minden más társadalmi jelenség nem létezik önmagáért, és minden nemzeti mozgalomnál szükséges megvizsgálni, hogy használ-e a szocializmusnak vagy sem. A nemzetiségi kérdést ezért épp úgy, mint a cigánykérdést a szocializmus ügyének kell alárendelnünk. A cigányok elkülönülése, szeparálódása nem segítené elő a társadalmi haladást, ellenkezőleg, eltávolítaná őket azokról a társadalmi és kulturális átalakulásokról, amelyek társadalmunkban végbe mennek. A cigányok egyedül néprajzi szempontból alkotnak külön csoportot, bizonyos mértékben etnográfiai csoportot, amely azonban fokozatosan egybeolvad nálunk a magyar nemzettel.”¹⁰²

A magyarországi cigányságot Vendég három kategóriába sorolta, meghatározó szempontként kezelve a lakhatást, amelyből egyben az asszimiláció fokait is levezette. A cigányság legfeljebb 15–20 százalékát kitevő „letelepedett cigányok”, akik felhagytak a „cigány életformával”, a nem cigány lakosság között

102 Hajnáczy, 2015. 100–101. p.

elszórtan éltek, állandó munkával bírtak és megütötték a társadalom átlagos kulturális színvonalát. Továbbá eleget tettek a szocialista embertípussal¹⁰³ szemben felállított követelményeknek: „Sokan közülük kiváló munkások, élmunkások, a pártnak aktív tagjai, tanácsstagok, szakszervezeti és más tömegszervezeti funkcionáriusok.”¹⁰⁴ A magyarországi cigányság több mint nyolcvan százalékát alkották Vendégh Sándor szerint a „a falu és városszéli cigánytelepek lakói”, valamint a „félleg letelepedett- és vándorcigányok”, akiknek a „kulturális színvonala” messze elmaradt a nem cigány lakosságtól és a beilleszkedett cigányokétól. A nem cigány lakosságtól elkülönülten, cigánytelepeken laktak, vagy gyakran változtatták lakhelyüket, többnyire alkalmi munkákból éltek, vagy a „társadalom terhére élőködtek”.¹⁰⁵

3. táblázat

*A magyarországi cigányság csoportosítása
Vendégh Sándor beszéde alapján 1959¹⁰⁶*

	Beilleszkedés fokozatai	Lakhatás	Foglalkoztatás	Iskolázottság
Szocialista embertípus	letelepedett cigányok	a nem cigány lakosság között elszórtan	állandó munkával rendelkező	átlagos kulturális színvonal
Cigány életforma	falu- és városszéli cigánytelepek lakói	cigánytelepen, a nem cigányoktól elkülönülten	gyakran változtatták munkahelyüket	alacsony kulturális színvonal
	félleg letelepedett cigányok és vándorcigányok	huzamosabb ideig cigánytelepen laktak, vagy vándoroltak	gyakran változtatták munkahelyüket, vagy a társadalom terhére élőködtek	legalacsonyabb kulturális színvonal

103 Lásd bővebben Kovács, 2006. 38. p.; Bihari, 2005. 248–251. p.

104 Hajnóczky, 2015. 101. p.

105 Uo. 102. p.

106 Uo. 101–102. p.

A minisztériumi osztályvezető az imént említettek után tért rá többek között a cigányság lakhatási helyzetének az ismertetésére, valamint a hatalom ezzel kapcsolatos elképzeléseire. Mindenekelőtt leszögezte, hogy a cigányság asszimilációjának elengedhetetlen feltétele a cigánytelepek felszámolása. Ugyanakkor a nagyobb léptékű állami beavatkozást e téren anyagi okokra hivatkozva elvetette, a megoldást a cigánytelepi lakosok önerős építkezésének a támogatásában látta. A megyei beszámolókból merítve azt javasolta, hogy az illetékes tanácsok biztosítsanak házhelyet és munka ellenében építési anyagot a cigánytelepi lakosoknak, a felsőbb szervek pedig dolgozzanak ki tőpustertvet, illetve az OTP nyújtson kölcsönt. Végezetül ellentmondást nem tűrően lefektette, hogy a kívánatos cél a cigánytelepi lakosok szétszórása a nem cigány lakosság között: „A lakáskérdés fokozatos megoldása során azt az elvet kell követnünk, hogy minél jobban szétszórjuk őket a lakosság között. Ezzel összefüggésben helyes, ha elvileg állást foglalunk, hogy lehetőleg meg kell szüntetni a cigányok további összpontosítását cigány utcákban, cigánynegyedekben vagy telepeken. Ennek a tömeges elhelyezési módnak a fenntartása a maradi, kulturálatlan életforma konzerválását jelentené, és akadályozná a környezet részéről megnyilvánuló nevelő hatás érvényesülését.”¹⁰⁷ Az ettől az állásponttól eltérő megyei intézkedéseket, amelyek a cigányok egy helyre telepítését szorgalmazták határozottan bírálta. Egyrészt azért, mert ezen kezdeményezések szembehelyezkednek a politikai akarattal, másrészt ezzel a szemlélettel csak „korszerűbb cigánytelepeket” hoznának létre. Az úgynevezett „nevelő hatás” alatt pedig a következőket értette Vendégh Sándor: „Tapasztalattól tudjuk, hogy ha egy cigánycsalád rendes dolgozók közé települ, akkor a szomszédok részéről — ha nem is minden esetben, de — megvan a segítőkészség, az együttműködési szabályok betartására, az egészséges életmódra, munkaszeretetre való nevelésre. Ez nagyon fontos, mert ott, ahol a legközelebbi környezet nem hat közvetlenül, mint átnevelő tényező, ahol a lakosság egészséges közvéleménye — párosulva a tanácsok ellenőrzésével — nem érvényesül, jelentős károkat okozhatnak a lakásvagyonban is.”¹⁰⁸ Beszédének zárásaként amellettt érvelt, hogy mihamarabb szakbizottságokat kell összehívni, amelyek feladatuk kapnák, hogy egységes irányvonalat határozzanak meg a cigányság vonatkozásában.¹⁰⁹

Vendégh Sándor beszéde korántsem maradt visszhang nélkül. Megjelentették a Művelődésügyi Minisztérium *Tájékoztató* című folyóiratában,¹¹⁰ ezzel a

107 Uo. 106. p.

108 Uo. 107. p.

109 Uo. 113. p.

110 *Vendégh*, 1960.

lépéssel a pártállam, sok évi halogatást követően, nyilvánosságra hozta a kérdéssel kapcsolatos állásfoglalását. Rövidesen a beszéd számos pontja, elgondolása visszaköszönt a cigánysággal kapcsolatos első párthatározatban is. Másrészt, az MCKSZ valamennyi megyének kiküldte az anyagot, mint követendő iránymutatást a cigányság vonatkozásában: „Kérjük, hogy a területükön előforduló cigányproblémát ennek értelmében segítsék a megoldáshoz, természetesen a helyi sajtósságok figyelembe vételével. Nem kívánunk sablont alkalmazni a probléma megoldása terén, de szükséges, hogy a melléklet egészének szelleméből kiindulva kezdődjenek meg az intézkedések a kérdés felszámolására.”¹¹¹

Maratoni értekezlet — Cigánytelep felszámolás, mint „végső megoldás”

A Magyar Cigányok Kulturális Szövetsége 1960 májusában háromnapos értekezletet tartott, amelyen a szervezet Munkaügyi, Művelődésügyi. és Egészségügyi Bizottsága ült össze. Vendég Sándor egyértelműen hangadó szerephez jutott a több napos rendezvényen, amelynek hétterében az állt, hogy őt bízták a pártállam felső vezetői egy cigánysággal kapcsolatos központi állásfoglalás, vagy határozat tervezetének az előkészítésével. A bizottságok tagjait döntően a Munkaügyi Minisztérium, az Építésügyi Minisztérium, a Földművelésügyi Minisztérium, a Művelődésügyi Minisztérium, az Egészségügyi Minisztérium, a Pénzügyminisztérium és az Országos Takarékpénztár küldöttei alkották. Továbbá megyei, járási és városi tanácsok tisztviselői, valamint társadalmi szervezetek képviselői; Nótanács, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, a Vöröskereszt és a Gyermekek- és Ifjúságvédelmi Tanács.¹¹²

Az üléseken a cigányság problémáit, valamint a tennivalókat vitatták meg más-más szempontból megközelítve, azonban a cigánytelepek felszámolásának a kérdése, valamennyin felmerült. A Munkaügyi Bizottság tanácskozásán az egyik

111 Hajnáczy, 2016. 7. p.

112 Az 1959-es értekezlethez hasonlóan a bizottsági ülésen Erdős Kamill, az adott korszak meghatározó magyarországi cigány kutatója is részt vett. Számos nyelvészeti és néprajzi kutatást végzett cigány közösségekben, eredményeit több hazai és külföldi folyóiratban közölte. Munkásságára lásd bővebben: Erdős, 1989. Feltételezhetően szorosabb szakmai együttműködés is lehetett Vendég Sándor és Erdős Kamill között. Erre utal, hogy a minisztériumi osztályvezető 1959-es beszédében hivatkozott a vizsgálataira, „barátként” emlegetve, a kutató pedig felhasználta Vendég beszédét egyik külföldön megjelent tanulmányában. Több tekintetben azonos álláspontra helyezkedtek az MCKSZ megítélésében és a cigányság nemzetiségi voltának elvetésében. Lásd Hajnáczy, 2015. 102. p.; Erdős, 1989a. 129–137. p.

felszólaló felhívta a figyelmet arra, hogy az egyik megyében több cigánytelepi lakos házépítéshez kölcsönt vett fel, amelynek részleteit az előírtaknak megfelelően fizették. Erre alapozva azt javasolta, hogy az OTP hozzon létre egy keretet, melyből csak a cigánytelepi lakosoknak biztosítana kölcsönt az építkezéseikhez, az MCKSZ pedig segítsen az erre „alkalmas” cigányok kiválasztásában, akik biztos, hogy rendezetten törlesztik majd a hitelt. Nyomatékosítva javaslatát, a következő meglátásnak is hangot adott: „A cigánykérdés végső megoldása az lesz, ha a cigánytanyákat felszámoljuk, és fokozatosan bevisszük őket lakosság közé.”¹¹³ A Művelődésügyi Bizottság értekezletén szintén felmerült az a kérdés, hogy mi legyen a cigánytelepek sorsa. Az egyik felszólaló a következőképpen foglalta össze az ezzel kapcsolatos főbb irányvonalakat:

„Két irányzat van lent a gyakorlatban. Az egyik, amely a felszívódás elméletét vallja, a másik pedig az elkülönítés elméletét. Ilyen elméletből született nálunk az, hogy jelenlegi cigánytelep nem megfelelő, egészségügyileg kifogásolható, stb. — adjunk nekik házhelyet, máshol jelöljünk ki telepet, és ott portákat adjunk, s telepítsük újra a cigányokat. Ebből megint csak cigánytelep lesz, mert nem tud építeni, ugyanolyan viskókat csinál, mint az előző telepen. A másik a felszívódás. Ez talán még nehezebb probléma, mint az elkülönítés kérdése. Gyakorlatban talán könnyebb volna. A felszívódásnál számolni kell azzal a nép ellenállással, hogy így fejezzem ki magam, ami a gyakorlatban megvan. Alapul kell venni azt, hogy a cigány csak az övéi között találja meg a helyét. Az egész program ezt a két elvi álláspontot nem tisztázza. Ott kellene kezdeni, hogy kategorikusan meghatározzuk, milyen irányt képviseljünk, mert a kultúrában az elkülönülést, tehát a cigány kultúrában a fejlesztését akarjuk megoldani, a település kérdésben pedig a felszívódást. Ez nem megy. A javaslatom az lenne, hogy a bizottságoknak elsősorban ebben a kérdésben kellene állást foglalnia.”¹¹⁴

Az Egészségügy Bizottság értekezletén felszínre bukkott, hogy a cigánytelepi lakosok kényszermosdatása korántsem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A közegészségügyi viszonyok javulása csak átmenetinek bizonyult, sőt ez a módszer a cigányságon belül egyre jobban szította az ellenállást az egészségügyi szervek más irányú intézkedéseivel szemben is. A cigánytelepeket bevonása a „Tiszta udvar — rendes ház” mozgalomba szintén kudarcba fulladt. A cigány családok nagy része nem tudott megfelelni az elvárásoknak, mert hasonló mércének kellett megfelelniük, mint a nem nyomortelepen élő lakosoknak. Az Egészség-

113 MNL OL XXVIII-M-8 1 d. 3. tétel. A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének munkaügyi bizottságának munkaterv értekezlete 1960. május 23.

114 Uo. Művelődésügyi Bizottság ülése, 1960. május 24.

ügyi Minisztérium Egészségügyi Statisztikai Osztálya egy országos felmérést tervezett, amellyel a cigányság lakásállományát kívánta feltárni közegészségügyi vonatkozásban. A kérdőíveket a Vöröskereszt dolgozói és az egészségőrök töltötték volna ki a KÖJÁL-igazgató és a megyei tisztii főorvos vezetésével.

A cigánytelepi lakosok házhelyhez jutásának és építkezésének a nehézségeiről számos helyi példa került szóba az értekezleten. A legfőbb problémát az jelentette, hogy az OTP hatáskörébe került az építési telkek árának a meghatározása, amely nem volt elérhető mértékű a cigány lakosok számára. Megoldásként azt javasolta az egyik hivatalnok, hogy azoknak a cigányoknak, akik két éves folyamatos munkaviszonnal bírnak, adjanak hosszú lejáratú hitelt a telkek megvásárlásához, azzal a kikötéssel, hogy tíz-tizenöt évig nem lehet elidegeníteni azt. Az építkezéshez pedig községfejlesztési alapból, fakitermelésből, téglágetető- és vályogvető társulásokból, valamint társadalmi munka bevonásával biztosítsanak olcsón építőanyagot. A kérdést az OTP küldötte sem hagyta szó nélkül, aki más oldalról közelítette meg: *„Igen sok szép házat épített már fel az állam a cigányok részére a mi közreműködésünkkel, azonban egy rövid idő múlva ezeket a házakat, lakásokat igen elhanyagolt, megrongált állapotban találtuk. [...] Bogyszlón szintén sok ház épült fel OTP kölcsönön a cigányok részére, — a hiba az volt, hogy ezt valóban külön erületen építettük —, de a fizetéssel nagy bajok vannak. Kérem azokat az elvtársakat, akik ezel a kérdéssel foglalkoznak hogy közöljék a cigányokkal, hogy csak olyan kérhet OTP kölcsönt, aki azt meg is tudja fizetni, vagyis ismétlem állandó bérezésért, fizetésért dolgozik.”*¹¹⁵

Nemcsak a cigánytelepek felszámolása került terítékre, hanem a meglévők elérhetőbbé tételére hivatott intézkedések, javaslatok is. Például egyes helységekből a cigánytelepeket felparcellázták, az ott élők felelőssé téve egy-egy rész tisztaságáért: *„A putrik körül felparcelláztuk a területet, s a Vöröskereszt öntevékenyen kijelölte, néhány háznál, hogy mi tartozik területileg egy-egy putrihoz, dróttal és csutkával körül lett kerítve, s annak a rendjéért, tisztaságért egy-egy család felel”*¹¹⁶ A problémák sorából kiemelték, hogy a cigánytelepek területe nem az ott élők magántulajdona, így az adott tanács bármikor áttelepítheti őket. Emiatt nem egyszer előfordult, hogy a tanácsok az éppen felmerülő elképzelésüknek, érdeküknek megfelelően jelölték ki a cigánytelep helyét, ahol a cigányoknak újra és újra fel kellett építeniük viskóikat. Előfordult, olyan település, ahol másfél évtized alatt közel tízszer jelöltek ki új helyet a cigánytelepnek. Mindezek fényében az egyik felszólaló azt javasolta, hogy kerüljenek a cigányok kezébe azok a

115 Uo. A Cigányszövetség egészségügyi szakbizottságának 1960. május 25-i ülése

116 Uo.

területek, ahol a cigánytelepek fekszenek. Egyrészt azért, hogy ne legyenek kitéve a folyamatos áttelepítéseknek, másrészt ezeken a területeken tudnának rendes házakat építeni.¹¹⁷

A háromnapos értekezleten rendre felszínre bukkott, hogy a bizottságok tagjai elengedhetetlennek tartják a párt hivatalos állásfoglalását a cigányság vonatkozásában. Vendég Sándor egyenesen elengedhetetlennek tartotta a pártállam központi iránymutatását a cigánysággal kapcsolatos intézkedések eredményes végrehajtása szempontjából: *„Feltétlenül szükségesnek látom, hogy felsőbb párt- és kormányzervek foglaljanak állást a kérdésben. Ha meghatározzák a szakterületek felelősségét, akkor van milyen alapon számon kérni, hogy mit végeztek. Sokszor azzal rázzák le egyesek a felelősséget, hogy erre nincs utasítás.”*¹¹⁸ Nézeteltérés alakult ki a téren, hogy a felsőbb vezetőknek szánt tervezetet az MCKSZ berkein belül a bizottságok készítsék el, vagy azok közreműködésével a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztálya szövegezze meg. Abban sem képviseltek egységes álláspontot a jelenlévők, hogy szükséges-e az előterjesztést megelőzően egy országos felmérést végezni. Vendég Sándor rövidre zárta a vitát, elvetette a vizsgálat szükségességét, arra hivatkozva, hogy az MCKSZ és a bizottságai számos megyei és országos adat birtokában vannak. A párthatározat előkészítését végérvényesen a kezébe vette, valamint követendő irányvonalat is meghatározta e téren: *„Amikor a pártközpontban ezeket a kérdéseket felvettem, azt mondták, hogy csináljuk. Milyen elvek alapján? Amelyek alapján az őszi értekezletet megtartottuk. Abban van egy sor helyesen megfogalmazott kérdés, de talán nem elég széles körben lett ismertetve. Ezeket kell nekünk még világosabban és rövidebben megfogalmaznunk, sorra venni azt a négy-öt kérdést, amit ott felvetettünk. Valami csodálatos dologra nem kell persze számítani, alapelveiben kell tisztázni ezt. Mi már munkatervbe iktattuk, hogy augusztusban a párt elé visszük a dolgot. Az a kérdés, hogy kapunk-e segítséget az elvtársaktól, vagy nem. Ha nem, akkor is oda kell állnunk a párt elé augusztusban.”*¹¹⁹

Az előkészítő munkálatokat követően 1961. június 20-án az MSZMP KB Politikai Bizottsága kiadta „a cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról” című határozatát, amelyben lefektette a hatalom kényszerasszimilációs cigánypolitikájának alapjait. A párthatározat inkább ideológiai megfontolásokat rögzített, a cigányság helyzetéről csupán korabeli közhelyeket

117 Uo.

118 A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének munkaügyi bizottságának munkaterv értekezlete 1960. május 23.

119 Uo.

fogalmazott meg. Az imént említettekkel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a párthatározat kiadását nem csak a cigányság kényszerasszimilációjának a szándéka hívta életre. Vitathatatlan, hogy azzal párhuzamosan a szociális és gazdasági integrációt is elő kívánták segíteni. A kényszerasszimilációra inkább eszközként tekintettek, a cigány kultúra és a cigányság nemzetiségi törekvéseinek támogatását ebben a folyamatban akadálynak gondolták. A pártállam a kényszerasszimilációs cigánypolitika egyik eszközét vélte felfedezni a járványok és a bűnözés melegágyának bélyegzett cigánytelepek megszüntetésében. Voltaképpen a cigánytelepek felszámolásával egyrészt a cigányság integrációját, másrészt a kényszerasszimilációját kívánták elősegíteni, azáltal, hogy a cigány lakosokat szétszórják a nem cigány lakosság közé. A másik fontos érvet a cigánytelepek felszámolása mellett az szolgáltatta, hogy a „kapitalista sajtóügynökségek” szemé elől elrejtse az a tény, hogy a szocialista Magyarországon emberek tömegei jóval a létminimum alatt nyomortelepen éltek.

Nyomtatott források és szakirodalom

Rendeletek

1/1955. (I. 13.) Eü. M. számú rendelet a kiütéses tífusz elleni védekezésről. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1955. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 449–450. p.

A belügyminiszter 228.054/1946. IV. 12. B. M. számú rendelete a járványok elfojtásánál, illetőleg terjedésének megakadályozásánál a közegészségügyi hatóságok és szervek támogatása tárgyában. In: Rendőrségi Közlöny, 1946/11. 361–362. p.

A belügyminiszter 198.348/1947. IV. 1. B. M. számú rendelete a kiütéses tífusz elleni védekezés tárgyában. In: Rendőrségi Közlöny, 1947/23. 592–593. p.

Szakirodalom

Balogh-Ebner, 2017. *Balogh-Ebner Márton: A „felszabadult cigányság”. Magyarok cigányokról 1945–1949. Napi Történelmi Forrás, 2017. március 16. <http://ntf.hu/index.php/2017/03/16/a-felszabadult-ciganysag-magyarok-ciganyokrol-1945-1949/> (Letöltés ideje: 2019. március 29.)*

Bana, 1993. *Bana József: A vándorcigányok letelepítése, építkezése a 18. század közepétől a 20. század közepéig. In: Cseri Miklós (szerk.): A Kisalföld népi építészet. A Győrött 1993. május 24-25-én megrendezett konferencia anyaga. Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum — Győri Xantus János Múzeum, Szentendre – Győr, 1993. 309–328. p.*

Bársony, 2008. *Bársony János: Romák sorsa az 1940-es évek második felében Magyarországon. In: Múltunk 53. (2008) 1. 222–256. p.*

- Berey*, 1990. *Berey Katalin*: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása 1961–1986. In: *Berey Katalin – Horváth Ágota*: Esély nélkül. Vita Kiadó, Budapest, 1990. 7–72. p.
- Bernáth*, 2002. *Bernáth Gábor* (szerk.): Kényszermosdatások cigánytelepeken. Roma Sajtóközpont, Budapest, 2002.
- Bernáth–Polyák*, 2001. *Bernáth Péter – Polyák Laura*: Kényszermosdatások Magyarországon. In: *Beszélő* 6. (2001) 6. 38–45. p.
- Bihari*, 2005. *Bihari Mihály*: Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
- Carson*, 2007. *Carson, Rachel*: Néma tavasz. Katalizátor Könyvkiadó, Páty, 2007.
- Csóti*, 2009. *Csóti Csaba*: Adalékok a Somogy megyei cigányság 1945–1949. évi történetéhez. In: *Bősze Sándor* (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 39. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 2009. 155–170. p.
- Erdős*, 1989. *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. szerk.: *Vekerdi József*. Békés Megyei Tanács V. B. Cigányügyi Koordinációs Bizottság és a Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, Békéscsaba, 1989.
- Erdős*, 1989a. *Erdős Kamill*: A magyarországi cigánykérdés. In: *Vekerdi József* (szerk.): *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Békés Megyei Tanács V. B. Cigányügyi Koordinációs Bizottság és a Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, Békéscsaba, 1989. 129–137. p.
- Feitl*, 2008. *Feitl István*: A cigányság ügye a napirendről lekerült. Előterjesztés az MDP Politikai Bizottsága számára 1956 áprilisából. In: *Múltunk* 53 (2008) 1. 257–272. p.
- Fellner*, 1948. *Fellner Ferenc*: Megjegyzések „A cigánykérdés megoldása” c. cikk hozzászólásaihoz. In: *Népegészségügy*, 29. (1948) 5–6. 81–82. p.

- Füzes–Márfi–Rozs–Vörös, 2005. Füzes Miklós – Márfi Attila – Rozs András – Vörös Huba (szerk.): Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 2005.
- Galambos*, 1947. *Galambos József*: A cigánykérdés megoldása. In: Népegészségügy, 28. (1947) 36. 1446–1453. p.
- Gyenge*, 2013. *Gyenge András*: Vándorcigányok az államszocializmusban. In: Belvedere Meridionale, 25. (2013) 4. 17–31. p.
- Gyergyói*, 1990. *Gyergyói Sándor*: Kirekesztéstől a beilleszkedésig. I. kötet. Mozaik Kiadó, Debrecen, 1990.
- Hajnáczky*, 2013. *Hajnáczky Tamás*: „Karhatalommal a cigánytelepekért.” In: Kritika, 42. (2013) 7–8. 30–31. p.
- Hajnáczky, 2015. Hajnáczky Tamás (szerk.): „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.” Cigánypolitika dokumentum 1956-1989. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015.
- Hajnáczky*, 2015a. *Hajnáczky Tamás*: „A meg nem evett dög nyomában.” Cigányok és dögevés a szocializmus hajnalán. In: Új Egyenlítő 3. (2015) 11. 20–23. p.
- Hajnáczky*, 2015b. *Hajnáczky Tamás*: Tanácsi felmérés. In: BUKSZ 27. (2015) 3–4. 157–163. p.
- Hajnáczky*, 2016. *Hajnáczky Tamás*: „A cigánykérdést a szocialista humanizmusnak megfelelően kell megoldani.” — A szektoriális cigánypolitika végrehajtása Borsod-Abaúj-Zemplén megyében az 1950-es években. In: Valóság 59. (2016) 9. 1–10. p.
- Hajnáczky*, 2017. *Hajnáczky Tamás*: A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányság helyzete az 1950-es években a források tükrében. FONS 24. (2017) 2. 223–282. p.
- Hajnáczky, 2019. Hajnáczky Tamás (szerk.): Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete. Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon. Gondolat Kiadó, Budapest, 2019.

- Hajnáczy, 2019a.* *Hajnáczy Tamás:* „...a kóborcigányok a haza védelméből és közérdekű munkákból éppúgy kivegyék részüket...” Országos „cigányrazzia” az első világháború alatt. In: Balogh-Ebner Márton – György Sándor – Hajnáczy Tamás (szerk.): Történelmi töredékek. Válogatás a Napi Történelmi Forrás szerzőinek írásaiból III. Gondolat Kiadó, Budapest, 2019. 311–335. p.
- Hajnáczy, 2019b.* *Hajnáczy Tamás:* Adalékok a „kóbor cigány” kérdés rendezéséhez. A m. kir. belügyminiszternek 15.001/1916. eln. számú rendelete, a kóbor cigányok tartózkodási helyinek kijelöléséről. In: Jogtörténeti Szemle, 2019. 1. 46–52. p.
- Hajnáczy, 2020.* Hajnáczy Tamás (szerk.): Magyar Czigányzenészek Egyesülete. Cigányzenészek mozgalma a boldog békeidők Magyarországon. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020.
- Harmat, 2015.* *Harmat József:* Roma holokauszt a Grábler-tónál. A székesfehérvári és várpalotai cigányok tömeges kivégzése Várpalotán 1945-ben. Várpalota Város Önkormányzata — Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Várpalota – Veszprém, 2015.
- Ibolya, 2015a.* *Ibolya Tibor:* A dánosi rablógyilkosság a korabeli jogi szakirodalomban. In: *Ibolya Tibor:* Kriminálisztika-történeti tanulmányok. Patrocinium, Budapest, 2015. 64–78. p.
- Ibolya, 2015b.* *Ibolya Tibor:* Sztojka Párnó — egy „kóborcigány” bűnöző élete. In: *Ibolya Tibor:* Kriminálisztika-történeti tanulmányok. Patrocinium, Budapest, 2015. 144–172.
- Karsai, 1992.* *Karsai László:* A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz. Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest, 1992.

- Kereskényiné, 2008. Kereskényiné Cseh Edit (szerk.): Források a Békés megyei cigányság történetéhez. Dokumentumok a Békés Megyei Levéltárból (1768–1987). Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2008.
- Keresztes*, 1948. *Keresztes László*: Még egyszer a cigánykérdés. Népegészségügy 29. (1948 5–6. 81. p.
- Kneffel*, 1974. *Kneffel Pál*: A magyarországi cigánytelepek közegészségügyi helyzete, higiénés problémái és feladatok. In: Zagyva Imre (szerk.): A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései. Szociális Intézetek Központja, Budapest, 1974. 195–219. p.
- Kovács*, 2006. *Kovács Éva*: Szocialista embertípus — szocialista erkölcs. História 28. (2006) 6–7. 38. p.
- Kujbuszné, 2018. Kujbuszné Mecsei Éva (szerk.): „Emberi hajlékot a putrik helyett!” Roma életképekben az 1950-es években (Fotóalbum) Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár Bereg Megyei Levéltára, Nyíregyháza, 2018.
- Landauer, 2016. Landauer Attila (szerk.): A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567–1953). Károli Gáspár Református Egyetem — L’ Harmattan Kiadó, Budapest, 2016.
- Mezey, 1986. Mezey Barna (szerk.): A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422-1985. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Mónus*, 1998. *Mónus Imre*: A hajdúböszörményi cigányság története. In: Radics Kálmán (szerk.): A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve XXV. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen, 1998. 23–49. p.
- Nagy*, 2009a. *Nagy Pál*: „Cigánykannibalizmus”: önvád és metafora, Szepsi a cseh-magyar impériumváltás árnyékában, 1927–1940. Századvég, 2009/3. (53. szám) 99–132. p.

- Nagy, 2009b. *Nagy Pál*: Törekvések a cigány népesség helyzetének javítására 1947–1948-ban. In: Kosztics István — Márfi Attila: (szerk.): Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene II. Emberháza Alapítvány — Erdős Kamill Cigánymúzeum — Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület — Magyar Történelmi Társulat, Pécs, 2009. 117–133. p.
- Nagy, 2010a. *Nagy Pál*: Szabolcs-Szatmár megye cigány népességének foglalkoztatási helyzete 1957-ben. In: Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében. Magyar Néprajzi Társaság — Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Budapest – Gödöllő, 2010. 307–344. p.
- Nagy, 2010b. Nagy Pál (szerk.): „Ugyanolyanok, mint mindenki más ember” Válogatás a Szabolcs-Szatmár megyei cigányság történetének forrásaiból (1951-1961). Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár — Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Nyíregyháza – Gödöllő, 2010.
- Nagy, 2011. Nagy Pál (szerk.): Források a magyarországi cigányság történetéből (1758–1999). Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, Gödöllő, 2011.
- Nagy, 2015. Nagy Pál (szerk.): „Nem szabad őket lenézni.” A cigány népesség felmérései Szabolcs-Szatmár megyében az 1950-es években. (Forrásválogatás) Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Nyíregyháza, 2015.
- Nagy, 2016. *Nagy Pál*: Dögevés — Szükség, tabu, sztereotípa. Napi Történelmi Forrás, 2016. december 9. <https://ntf.hu/index.php/2016/12/09/dogeves-szukseg-tabu-sztereotipia/> (Letöltés ideje: 2019. március 29.)
- Pogány–Bán, 1958. *Pogány György – Bán Géza*: A magyarországi cigányság foglalkoztatottsági problémái. In: Munkaügyi Szemle, 1958 5. 42–45. p.

- Pomogyi, 1995.* *Pomogyi László: Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon. Osiris-Századvég, Budapest, 1995.*
- Purcsi, 2004.* *Purcsi Barna Gyula: A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”. Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004.*
- Sághy, 2008.* *Sághy Erna: Cigánypolitika Magyarországon 1950–1960-as években. In: Múltunk 53. (2008) 1. 273–308. p.*
- Sárosi, 2012.* *Sárosi Bálint (szerk.): A cigányzenekar múltja az egykorú sajtó tükrében 1904–1944. II. kötet. Nap Kiadó, Budapest, 2012.*
- Vendégh, 1960.* *Vendégh Sándor: A magyarországi cigánylakosság között végzendő munka időszerű feladatai. In: Tájékoztató, 1960 2. 38–55. p.*
- Zemplényi et. al., 1948.* *Zemplényi Imre – Papp Ignác – Kincses Endre – Ustor Endre – Dobszay László – Ráthonyi Endre: A cigánykérdés megoldása. In: Népegészségügy, 29. (1948) 1–2. 13–16. p.*